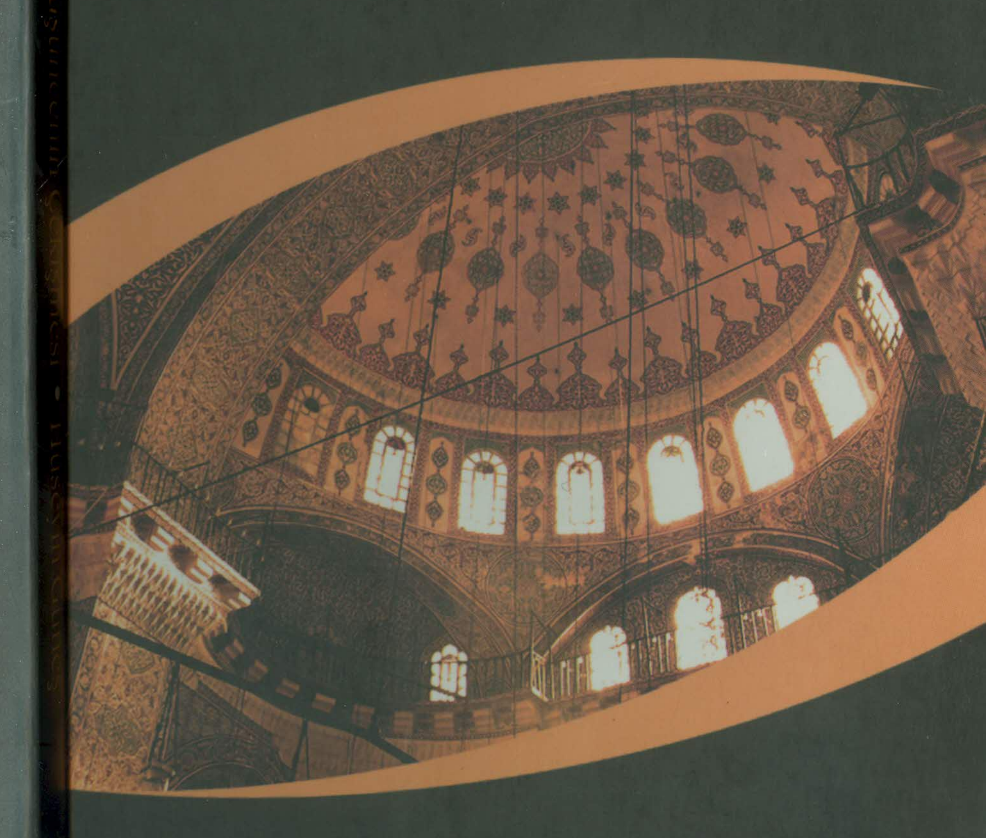
İslam'da Zâhirî-Sünnî Düşüncenin Çekişmesi

İbn Hazm ve Eş'arîlik Örneği

Hüseyin Güneş

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ardından ümmet, gün geçtikçe gerek sosyal, kültürel ve ekonomik şartların değişmesi, gerek siyasî ve itikâkî sebeplerden dolayı fırkalaşmaya başladı. Özellikle emanet bırakılan Kitap ve Sünnete yaklaşım tarzlarının artması, siyasî ihtirasların takviyesiyle Havâric, Şiâ, Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Selefiyye, Eşariyye, Matûridiyye, Zahiriyye gibi gurup (mezhep/fırka) ve alt gurupların ortaya çıkmasına yol açtı. Bütün bu grupların ortak iddiası, söz konusu emanetlere en iyi kendilerinin sahip çıktığı idi. Kendisini "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" yani Kur'ân ve Sünnete bağlı olan, Peygamber (s.a.v.)'in yolunu takip eden sahabenin yolundan gidenler olarak, muhaliflerini de "Ehl-i Bid'at ve'd-Dalâlet" olarak adlandıran guruplar arasında haklı veya haksız, gerek savaş alanlarında gerekse ilmî alanlarda çatışmalar İslâm tarihi boyunca süre gelmiştir.

İşte bu guruplardan Kitap ve Sünnet'e yaklaşım tarzı olarak naklî delilleri ön planda tutan Selefiyye'nin bir alt gurubu, kendi ifadeleriyle "hadisçilerden bir gurup" diyebileceğimiz Zahirî düşüncenin, Zâhiriyyenin öncü isimlerinden İbn Hazm'ın, Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği Selefiyye ve Ebû Mansûr el-Matûridî'nin öncülüğünü yaptığı Matûridiyye ile beraber "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Ekolü"nün üç ayağını oluşturan, aklî ve naklî delilleri birlikte kullanan Eş'ârîyye'ye karşı sert ve haksız eleştirilerde bulunduğunu görüyoruz. İbn Hazm, özellikle "el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal" adlı eserinde başta Eş'ârî- liğin imamı Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî olmak üzere Bâkıllânî ve İbn Fûrek gibi şahısları hedef almakta, onlarla ilgili çeşitli iddialarda bulunmakta, onlara çeşitli görüşleri nispet etmekte; bu iddialar ve görüşler çerçevesinde haklı veya haksız olarak onları eleştirmekte, dolaylı veya dolaysız olarak onları "tekfîr" etmektedir.

Biz de bu çalışmamızda İbn Hazm'ın, başta el-Fisal olmak üzere eserlerinde Eş'ârîlere yönelik iddiaları, eleştirileri ve onlara nispet ettiği görüşlerin gerçeklik derecesini ortaya koymaya, Eş'ârî kaynaklarda bu iddia ve görüşlerin karşılığını bulmaya çalıştık.

ISBN 978-975-6021-54-5

İSLÂM'DA ZÂHİRÎ-SÜNNÎ DÜŞÜNCENİN ÇEKİŞMESİ

İbn Hazm ve Eş'ârîlik Örneği

HÜSEYİN GÜNEŞ

Kapak / minyatürk
Baskı Öncesi Hazırlık / Ahmet Acar
Baskı / Taksim Ofset

Konya 2007

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
G. ALEMŞAH MH. M. MUZAFFER CD. NO: 42/A
TEL: 0 332 353 48 11 FAKS: 352 70 90 KONYA

Hüseyin Güneş

1977 yılında Gercüş/Batman'da doğdu. İlköğrenimini Gercüş YİBO'da 1991'de tamamladı. 1994 yılında Mardin İmam-Hatip Lisesi, 1999'da da Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesinden mezun oldu ve 2003 Şubat'ında Selçuk Ünv. Sosyal Bil. Enst. İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalında yüksek lisansını tamamladı.

Bu arada 1999-2002 yılları arasında Konya'da İmam-Hatiplik görevi yapan yazar, 2004 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Selçuk Eğitim Merkezinin bitirerek Antalya/Manavgat ilçesine vaiz olarak atandı. Halen Mardin/Ömerli İlçesinde müftülük görevini yapmakta olup, Selçuk Ünversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim dalında, "Dînî, Siyâsî ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. Hanefiyye ve Hayatı" konulu doktora tezi çalışmasını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İlâhî öğretiler kervanının son halkası olan "İslâm Dini"nin peygamberi, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.), siyasî ve sosyal birlikten, barıştan uzak, düzensiz, kendi başına hareket eden, hak ve hukuk tanımayan, ahlâkî/insanî değerlerden uzaklaşmış, ömürleri birbirleriyle savaşmak ve yağma ile geçen bir toplumu, kendisine "vahyedilen öğretiler" çerçevesinde 23 sene gibi kısa bir sürede tevhid/birlik sancağı altında toplanmış, "kardeşlik sözleşmesi"yle birbirlerine kenetlenmiş, kardeşini kendi nefsine tercih eden, hak ve hukuka riayet eden, attıkları her adımın hesabının bir gün mutlaka sorulacağının bilincinde olan, savaşı değil barışı esas alan, ahlâkî/insanî değerlerin timsali bir toplum haline getirdi. İşte böylesine "mucizevî bir inkılâb"ın formülü olan ilahî öğretileri yani Kur'ân ve Sünneti Hz. Muhammed (s.a.v.), ardından ümmetine emanet bıraktı; onlara bu emanetlere sımsıkı sarılmalarını, aksi takdirde sonlarının hüsran olacağına dikkat çekerek hayata gözlerini yumdu.

metine emanet bıraktı; onlara bu emanetlere sımsıkı sarılmalarını, aksi takdirde sonlarının hüsran olacağına dikkat çekerek hayata gözlerini yumdu.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ardından ümmet, gün geçtikçe gerek sosyal, kültürel ve ekonomik şartların değişmesi, gerek siyasî ve itikâkî sebeplerden dolayı fırkalaşmaya başladı. Özellikle emanet bırakılan Kitap ve Sünnete yaklaşım tarzlarının artması, siyasî ihtirasların takviyesiyle Havâric, Şiâ, Mürcie, Cebriyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Selefiyye, Eşariyye, Matûridiyye, Zahiriyye gibi gurup (mezhep/fırka) ve alt gurupların ortaya çıkmasına yol açtı. Bütün bu gurupların ortak iddiası, söz konusu emanetlere en iyi kendilerinin sahip çıktığı idi. Kendisini "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" yani Kur'ân ve Sünnete bağlı olan, Peygamber (s.a.v.)'in yolunu takip eden sahabenin yolundan gidenler olarak, muhaliflerini de "Ehl-i Bid'at ve'd-Dalâlet" olarak adlandıran guruplar arasında haklı veya haksız, gerek savaş alanlarında gerekse ilmî alanlarda çatışmalar İslâm tarihi boyunca süre gelmiştir.

İşte bu guruplardan Kitap ve Sünnet'e yaklaşım tarzı olarak naklî delilleri ön planda tutan Selefiyye'nin bir alt gurubu, kendi ifadeleriyle "hadisçilerden bir gurup" diyebileceğimiz Zahirî düşüncenin, Zâhiriyyenin öncü isimlerinden İbn Hazm'ın, Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği Selefiyye ve Ebû Mansûr el-Matûridî'nin öncülüğünü yap-

tığı Matûridiyye ile beraber "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Ekolü"nün üç ayağını oluşturan, aklî ve naklî delilleri birlikte kullanan Eş'ârîyye'ye karşı sert ve haksız eleştirilerde bulunduğunu görüyoruz. İbn Hazm, özellikle *"el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal"* adlı eserinde başta Eş'ârî- liğin imamı Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî olmak üzere Bâkıllânî ve İbn Fûrek gibi şahısları hedef almakta, onlarla ilgili çeşitli iddialarda bulunmakta, onlara çeşitli görüşleri nispet etmekte; bu iddialar ve görüşler çerçevesinde haklı veya haksız olarak onları eleştirmekte, dolaylı veya dolaysız olarak onları "tekfîr" etmektedir.

Biz de bu çalışmamızda İbn Hazm'ın, başta *el-Fisal* olmak üzere eserlerinde Eş'ârîlere yönelik iddiaları, eleştirileri ve onlara nispet ettiği görüşlerin gerçeklik derecesini ortaya koymaya, Eş'ârî kaynaklarda bu iddia ve görüşlerin karşılığını bulmaya çalıştık.

Yüksek lisans tezi olarak, "İbn Hazm'ın el-Fisal'de Eş'ârîlerle İlgili Görüşleri ve Bunun Değerlendirilmesi" adıyla hazırlanan bu çalışma sürecinde konunun seçimi, programın tespiti ve çalışma esnasında gerekli kaynaklara ulaşma hususunda yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK, Yrd. Doç. Dr. Lütfü ŞENEL ve bu çalışmayı yönlendiren Danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Seyit BAHÇIVAN'a; Ayrıca, "tez savunma sınavında" çalışmanın geliştirilmesi ve bir kitap olarak bastırılması

noktasında tavsiye ve direktiflerinden oldukça yararlandığım jüri heyetindeki değerli hocalarım Prof. Dr. Süleyman TOPRAK ve Doç. Dr. Zekeriya GÜLER'e saygılarımla...

Hüseyin GÜNEŞ
Mardin–2007

KISALTMALAR

a.c.	: Azze ve Celle
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale/mukaddime
a.s.	: Aleyhi's-Selâm
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Bası/Baskı/Basım
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî
r.a.	: Radiyallahu anh/anhuma/anhum
rh.	: Rahimahullah/rahimahumullah
s.	: Sayfa/lar
sy.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve's-Sellem
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
thk.	: Tahkik eden

trs.	: Tarihsiz
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
v.	: Vefat
vs.	: Ve saire.
vd.	: Ve devamı
vdğr.	: Ve diğerleri
y.	: Yıl

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI ve METODU

Bu çalışmanın ana konusunu, İbn Hazm'ın, *el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* adındaki dinler ve mezhepler tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan ve bu konularda temel kaynak hüviyetini taşıyan eserinde Eş'ârîlere yönelik düşünce, iddia ve atıflarını tespit ve bunların gerçekliğini ortaya koymak oluşturmaktadır.

Giriş, üç bölüm ve sonuç halinde hazırladığı-mız bu çalışmanın;

Birinci bölümünde İbn Hazm'ın hayatı, şahsiyeti ve mevcut eserlerini arz ettikten sonra çalışmamızın temelini oluşturan *Fisal*'i çeşitli yönlerden tanıtmaya çalıştık.

İkinci bölümde İbn Hazm'ın, *Fisal*'de İslâm mezhepleri tarihini işleyiş tarzını, ardından onun "İslâm mezhepleri tarihini/ mezheplerin tanıtımını" tasnifinde bir takım değişikliler yapmak ve kısaltmakla birlikte "olduğu gibi" aktarmaya çalıştık. Daha sonra Eş'ârîliğin mahiyetini, tarihi gelişimini, Eş'ârîliğin imamı Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî ve Eş'ârîliğin ileri gelen şahsiyetlerinden Bâkıllânî, İbn Fûrek ve Simnânî'nin hal tercemelerine yer verdik.

Üçüncü bölümde İbn Hazm'ın söz konusu eserinde Eş'ârîlerle ilgili düşünce, iddia ve atıflarına yer verdik. Al-

lah Teâlâ'nın isim ve sıfatları, iman-küfür, peygamberlik, insanın fiilleri, eşyanın tabiatı gibi değişik konularda Eş'ârîlere atfettiği, "onların görüşüdür" diye onlara nispet ettiği görüşleri ve bu görüşlerle ilgili İbn Hazm'ın yorum ve düşüncelerini "olduğu gibi" aktardıktan sonra her meselenin/ başlığın akabinde **"değerlendirme"** başlığı altında bu atıf, iddia ve düşüncelerin Eş'ârîlerle olan ilgisini Eş'ârîlerin kaynaklarından yararlanmak suretiyle bulmaya; İbn Hazm'ın bu konudaki iddialarının gerçeklik derecesini ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmanın genel bir değerlendirmesi mahiyetinde olan *sonuç bölümüyle* de çalışmamıza son noktayı koyduk.

II. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI

Bu çalışmada yararlanılan temel kaynakların başında **İbn Hazm**'ın yukarıda adı geçen eseriyle;

- *ed-Durra fîmâ Yecibu İ'tikâduh,*
- *el-İhkâm fî Üsûli'l-Ahkâm,*
- *el-Muhallâ,*
- *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdât ve'l-Mu'âmelât ve'l-İ'tikâd* adlı eserleri yer almaktadır.[1]

Diğer cepheden de **Eş'ârî**'nin

- *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne,*
- *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida',*
- *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn,*
- *Risâle fî İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm,*
- *Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb;*

Bâkıllânî'nin

- *İ'câzü'l-Kur'ân,*
- *el-İntisâr li'l-Kur'ân* (el yazma-tıpkı basım) ve bu eserin muhtasarı olan *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân,*
- *Kitâbu'l-Beyân 'ani'l-Fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve'l-Kehânât ve's-Sihr ve'n-Nârencât,*
- *Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil,*

---

[1] Bu eserler, İbn Hazm'ın kendilerinde Eş'ârîlerden söz ettiği, onlara yönelik eleştirilerinin yer aldığı eserleridir. Onun gözden geçirdiğimiz diğer eserlerine kaynaklar bölümünde yer verilmiştir.

* *et-Takrîb ve'l-İrşâd fî Usuli'l-Fıkh* adlı eserlerinden yararlanılmıştır.[2]

Adları ilk zikredildiği yerde tam olarak verilen bu eserler, daha sonraki yerlerde *"Fisal"*, *"İbâne"* gibi bilinen kısa isimleriyle verilmiştir.

Fisal'in bir nevi kıritiği mahiyetinde olan bu çalışmanın, bu konudaki boşluğu doldurmaya katkıda bulunmuş olması ümidiyle...

[2] Yararlanılan diğer eserler için kaynaklar bölümüne bakınız.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN HAZM
I. İBN HAZM'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. Doğumu, Nesebi, Çocukluğu ve Siyasi Hayatı

Tam adı, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Ğâlib b. Salih b. Halef b. Ma'dân b. Süfyân b. Yezîd'dir. 384/994 yılında Kurtuba'da doğdu ve 456/1064 yılında Manta Lişam'da vefat etti. Dâvud ez-Zahirî'den sonra Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usûlcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şâirdir.

Yezîd, bu aileden ilk müslüman olan kişi olup Yezîd b. Süfyân'nın kölesi idi. Bu aileden Endülüs'e ilk giren kişi de Halef b. Ma'dân'dır. Halef, Abdur- rahman b. Muâviye ile beraber Endülüs'e girmiş ve Endülüs'ün doğusunda, Leble bölgesindeki Manta Lişam'a yerleşmişti. İbn Hazm'ın babası Ahmed ise Kurtuba'ya ilk yerleşen kişidir.

İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Saîd, Endülüs'-ün zengin ve ileri gelen şahsiyetlerden biri olup II. Hakem el-Müstansır'ın ölümü üzerine küçük yaşta tahta geçen II. Hişam'ın hâcibi ve halifelik yetkilerini kullanan Mansûr lakaplı İbn Ebû Amir'e ve onun oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e vezirlik yapmıştır. Bu itibarla, sarayda hayata gözlerini açan İbn Hazm, çocukluk yıllarını aristokrat ve

kültürlü bir çevrede, müreffeh bir hayat içinde geçirdi.[1] Ancak on beş yaşlarında iken patlak veren siyasi kargaşa, İbn Hazm için sıkıntılı günlerin başlamasına yol açtı.

İbn Hazm'ın babası, Amirîlerin idareden uzaklaştırılması, Halife II. Hişam'ın yerine Muhammed el-Mehdî'-nin geçmesinden sonra yeni idareciler nezdinde gözden düşmüş ve saraydan uzaklaşmak zorunda kalmış; bir süre sonra Mehdî'nin öldürülmesi üzerine II. Hişam'ın tekrar halife olması da onun durumunu düzeltmemiştir. Bilakis yeni yöneticiler tarafından hem tutuklanmış hem de malları müsadere edilmiştir.[2] Veba salgınında ağabeyi Ebû Bekr Ömer'i (401/1010), bir yıl sonra da babasını kaybeden İbn Hazm, yaşadığı bu acılara ve kargaşaya rağmen Kutuba'da kalmayı tercih etti. Ancak, Berberîlerin hâkimiyeti ele geçirip evlerini yağmalamaları üzerine Meriye'ye göç etmek zorunda kaldı (404/1013).[3]

---

[1] Yâkût, Şehabuddin b. Yâkût b. Abdillah, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Mısır 1927, V, 86, 87; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1968, III, 325; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Mektebetu'r-Risâle, Beyrut 1990, XVIII, 184-186; İbn Kesîr, Ebu'l- Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1990, XII, 91, 92; Kahhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Dımaşk 1959, VII, 16; Hamed, Ahmet b. Nâsır, *İbn Hazm ve Mevkifuhu mine'l-İlâhiyyât*, Mekke 1406, s. 17, 18, 28, 32; Apaydın, H. Yusuf, *"İbn Hazm"*, *DİA*, XX, 39, 40.

[2] İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *Güvercin Gerdanlığı* (*Tavku'l-Hamâme*), çev. Mahmut Kanık, İstanbul 2000, s. 200; Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirîlik*, Kayseri 1996, s. 10; Hamed, *a.g.e.*, s. 37.

[3] İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 200, 201; Hamed, *a.g.e.*, s. 39, 40; Apaydın, *a.g.m.*, s. 40.

Babasının ölümünden sonra kendisini siyasi olayların içinde bulan İbn Hazm, gerek babasının gerekse kendisinin Emevîlere olan bağlılıkları sebebiyle sürekli baskıya maruz kalmış, tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. Uzun süreli olarak hiçbir yerde barınamamış, Endülüs'ü şehir-şehir dolaşmak zorunda kalmıştır.[4] Bununla beraber Endülüs'ün dışına çıkmamıştır. Kurtuba'dan Meriye'ye gitmiş, oradan tekrar Kutruba'ya dönmüş (409/1019), ancak burada uzun sure kalmadan Şatıbe'ye inmiştir (417/1026). Ardından Mayorka'ya yerleşmiş (430/1038); Malikî âlimlerin baskısı üzerine buradan ayrılarak İşbiliye'ye gitmiş (440/1048); Burada da Mu'tazıd Billah Abbâd b. Muhammed tarafından kitapları yakılan İbn Hazm, sonunda atalarının memleketi olan Leble bölgesindeki Manta Lişam köyüne sığınmak zorunda kalmış ve 456/1064 yılında vefat edinceye kadar burada zahidane bir hayat sürdürmüştür.[5]

Kendisine ait çiftliklerin bulunduğu bu köyde İbn Hazm, baskı altında değildi ve sultanların istediği gibi düşünmek zorunda kalmıyordu. Memleketlerinden kalkıp ona korkusuzca gelen ve kendisinden faydalanmak isteyen gençlere ilmini aktarıyor, onlara hadis ve fıkıh öğreterek

---

[4] Bkz. İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 208-210.

[5] Hamed, *a.g.e.*, s. 93, 94; Apaydın, *a.g.m.*, s. 40.

yetişmelerini sağlıyordu. İlimle uğraşmayı, kitap yazmayı elden bırakmıyordu.[6]

Bu arada İbn Hazm, kısa süreli de olsa yönetimi ele geçiren Emevîlerden IV. Abdurrahman b. Hişam el-Mustazhir (414/1024) ve III. Hişam el-Mu'ted Billah (417-428/1027-1031) dönemlerinde vezirlik yapmıştır.[7]

2. İlmî Hayatı

Çocukluk yıllarını sarayda geçiren İbn Hazm, mürebbiye ve cariyelerin terbiye ve gözetimi altında yetişti, okuma yazmayı onlardan öğrendi, onların yanında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetti, ilk hadis ve şiir bilgilerini onlardan aldı. On üç yaşında iken, ilk defa erkeklerin bulunduğu bir şiir meclisine babasıyla beraber katıldı.[8] Bu arada zühdü ile meşhur olan Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Fâsî'nin derslerine katıldı, onun manevi eğitimi sayesinde gençlik fitnelerinden kendini korudu.[9] Kurtuba'dan ayrılmadan önce fıkıh, kelâm ve hadis derslerini aldı. Ebu'l-Kâsım Abdirrahman b. Yezîd el-Ezdî'den hadis ve nahiv okudu.

[6] Yâkût, *a.g.e.*, V, 93; Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 1996, s. 541.

[7] Yâkût, *a.g.e.*, V, 86; Zehebî, *a.g.e.*, XVIII, 188; Hamed, *a.g.e.*, s. 43-45; Apaydın, *a.g.m.*, a.y.

[8] İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 124; Hamed, *a.g.e.*, s. 36.

[9] İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 217; Hamed, *a.g.e.*, s. 36, 37; Demirci, *a.g.e.*, s. 9.

Ebû Ömer Ahmed b. el-Cesûr, Yahya b. Abdurrahman, Abdullah el-Ezdî, Kâdı Ebû Abdurrahman Abdullah el-Me'ârifî, Abdurrahman b. Abdillah el-Hemedânî gibi hocalardan hadis dinledi. Abdullah b. Yahya'dan fıkıh okudu.[10] İbnu'l- Kettânî diye bilinen Muhammed b. Hasen el-Mezhicî'den mantık dersi aldı.[11] Meriye'deki ikameti sırasında İbn Hazm, dinler tarihine ilgi duyarak Yahudilerin arasına girdi ve daha sonra kendisine bir reddiye yazacağı İbn Nağrîlâ ile tanıştı.[12]

İbn Hazm'ın, fıkıh tahsiline yirmi altı yaş gibi geç yaşlarda başladığı iddia edilmekte ve fıkha yönelmesinin sebebinin de "tahiyyetü'l-mescid" namazını bilmemesi ve bundan dolayı camide azarlanması olduğu belirtilmektedir.[13] Ancak yirmi altı yaşına gelmiş ve bu yaşlarda vezirlik yapmış[14] birisinin "tahiyyetü'l-mescid" gibi hemen herkes tarafından bilinen bir namazı bilmemesi makul görünmemektedir. Muhtemelen söz konusu olay, on altı yaşlarında iken gerçekleşmiş ve müstensihler tarafından "on" sayısı yerine "yirmi" sayısı yanlışlıkla yazılmıştır. İbn Hazm, fı-

[10] Zehebî, *a.g.e.*, XVIII, 185; Hamed, *a.g.e.*, s. 52-56.

[11] İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 92; Hamed, *a.g.e.*, s. 58; Apaydın, *a.g.m.*, s. 40, 41.

[12] Apaydın, *a.g.m.*, s. 41. (İbn Hazm, *Tavku'l-Hamâme*, nâşir: Tahir Ahmed Mekkî, Kahire 1988, s. 35'den naklen.)

[13] Yâkût, *a.g.e.*, V, 89.

[14] Yâkût, *a.g.e.*, a.y.

anlamda bir mezhep olarak değil bir yöntem ve yaklaşım tarzı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.[19]

3. İlmî Kişiliği ve Üslûbu

İbn Hazm, birçok ilme sahip idi. İbn Hayyân, bu konuda şöyle demektedir:

"Hadis, fıkıh, cedel, neseb ve edebiyata ilişkin ilimler ile eski öğretilere dayalı mantık ve felsefe gibi ilimler, onun sahip olduğu ilimler arasında yer alırdı. Bu ilimlerin bazısı hakkında birçok eseri de vardır. Ancak eserlerinde, özellikle mantıkta, yanlışlıklara ve sakatlıklara rastlanmaktadır. Çünkü İbn Hazm, bu ilimlerin çoğunu hocasız olarak elde etme cüretini göstermiştir."[20]

İbn Hazm'ın birçok ilmi hocasız olarak kendi gayreti ile kitaplardan öğrenmesini İbn Haldûn da eleştirmektedir.[21] Ancak her ne olursa olsun, İbn Hazm'ın kendinden sonrakiler için faydalı birçok eser bıraktığı çok açıktır.[22]

İbn Hazm, güçlü bir hafızaya sahipti. Bu güçlü hafızası sayesinde Hz. Peygamberin hadislerini ezberleyerek büyük hadis hafızları arasında yer almıştır. Bu güçlü hafızasının yanı sıra işlek bir zekâya, mana ve hakikat âlemine

[19] Apaydın, *a.g.m.*, 42.

[20] Yâkût, *a.g.e.*, V, 92; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 547.

[21] İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, II, 1051.

[22] Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 147.

açılabilen derin bir tefekkür gücüne sahip idi. İlme ihlâsla yönelmişti. Açık sözlüydü. Açık sözlülüğünün gereği olarak hak olduğuna inandığı bir şeyi kendisi için iyi sonuç versin-vermesin mutlaka söylerdi. Öyle ki çağının âlimleri onun için "O, ilmi öğrenmiş ancak, ilmin siyasetini öğrenememiştir" şeklinde bir değerlendir-mede bulunmuşlardır.[23]

el-Humeydî de İbn Hazm hakkında şöyle demektedir:

"İbn Hazm, Hadis ve Fıkhu'l-Hadîs hafızı, Kitap ve Sünnetten hüküm çıkarabilen ve bir çok ilimde uzman, ilmi ile âmil idi. Onun gibi zeki, hafızası güçlü, izzet-i nefis sahibi ve mütedeyyin birini görmedim. Edebiyat ve şiirde geniş birikim sahibi idi. Düşünmeden, ön hazırlıksız ondan daha hızlı şiir söyleyebilen birini görmedim."[24]

Diğer taraftan İbn Hazm'ın eleştirilerinde sert bir dil kullanması, hatta halkın teveccühünü kazanmış bazı âlimleri tekfîr etmesi, tepkileri üzerine çekmesine sebep olmuştur.

"Âlimlere hitapta edebe riayet etmedi. Onlara pervasızca sözler sarf etti, hakaret etti ve yaptığının karşılığını buldu. Bir kesim âlim, onun kitaplarından yüz çevirdi.

[23] Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 143.

[24] Zehebî, *a.g.e.*, XVIII, 187, 188.

ömrünün belli bir devresinden sonra mübtela olduğu dalak hastalığının da kendisini hırçınlaştırdığı belirtilmektedir.[30]

İbn Hazm, eserlerinde ilmî ve edebî iki ayrı üslûp kullanmıştır. İlmî üslûbu oldukça sade ve açıktır. Dile ve konuya hâkimiyeti sayesinde anlatımı oldukça güç olan fıkıh, felsefe ve kelâm meselelerini büyük bir ustalıkla anlatır.

Tavku'l-Hamâme'si ile *Müdâvâtü'n-Nüfûs*'u başta olmak üzere bazı risalelerinde de Câhız ve İbnu'l-Mukaffa' ile boy ölçüşen edebî bir üslûp hâkimdir. Seçilmiş lafızlar, yerinde kullanılmış kelime ve ifadeler, tekellüfsüz seciler, gereksiz lafzî süslerden uzak tabiî bedîi sanatlar, canlı tasvirler, mantıkî dizim, mana ve hayal derinliği gibi özellikler, onun sanatlı nesrinin başlıca vasıflarıdır.[31]

Diğer taraftan İbn Hazm'ın Dinler Tarihi konusundaki çalışmaları batılıların dikkatini çekmiş, eserlerinin bir kısmı batı dillerine çevrilmiştir.[32] Philip Khuri Hitti, XVI. yüzyılda "Tevrat Tenkidi Okulu"nun ortaya çıkışına kadar Tevrat kıssalarındaki bazı problemlere ilk defa dikkat çeken kişinin İbn Hazm olduğunu söylemektedir. Ayrıca İbn Hazm, muhtelif dinlere ait inanç esaslarını birbirleriyle

---

[30] Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 544, 545; Durmuş, *a.g.m.*, a.y.

[31] Durmuş, *a.g.m.*, a.y.

[32] *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1968, V/II, 750-751.

karşılaştırdığı için "Mukayeseli Dinler Tarihi"nin kurucularından sayılmaktadır. Fritsch Erdmann, İbn Hazm'ı İslam dini tarihinin kurucusu olarak görmektedir. Roger Arnaldez de onun Yahudi İbn Nağrîlâ'ya karşı ileri sürdüğü delilleri tatmin edici bulmasa da hasımlarının durumunu ortaya koymasındaki gerçekçiliğini ve dürüstlüğünü açıkça ifade eder.[33]

4. Eserleri

Eserleriyle Zâhirîlik Mezhebine kalıcılık kazandırmış olan[34] İbn Hazm, İslâm dünyasında çok sayıda eser veren âlimler arasında önemli bir yere sahiptir. Oğlu Ebû Rafi' el-Fazl, babasının, fıkıh, hadis, usûl, tarih, edebiyat ve reddiye konularında yazdığı yaklaşık seksen bin varak tutan 400 cilt kitabın kendisine kaldığını haber vermektedir.[35] Bu eserlerin 150 kadarının adı kaynaklarda geçmektedir.[36]

İbn Hazm'ın mevcut, basılmış başlıca eserleri şunlardır:

---

[33] Gürbüzer, İbrahim, "*İbn Hazm - Dinler Tarihi*", *DİA*, XX, s. 57.

[34] Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 572.

[35] Yâkût, *a.g.e.*, V, 87, 88; Zehebî, *a.g.e.*, XVIII, 187; Apaydın, "*İbn Hazm*", TDVİA, XX, 49.

[36] Apaydın, *a.g.m.*, a.y.; Eserlerin bir listesi için bkz. Zehebi, a.g.e, XVIII, 193-197; Hamed, *a.g.e.*, s. 71-92; Apaydın, *a.g.m.*, s. 49-52.

fî Usûli'l-Fıkhi'z-Zâhirî (Kahire 1940), A. H. es-Sekâ'nın da *en-Nübez fî Usûli'l-Fıkıh* (Kahire 1981) adıyla neşrettikleri eser, Ebû Mus'ab M. S. el-Bedrî tarafından yukarıdaki adla yeniden yayınlanmıştır (Kahire 1991). *En-Nübez fî Usûli'l-Fıkhı'z-Zâhirî* adıyla Muhammed Subhî H. Hallâk tarafından da tahkik edilen (Beyrut 1993) eser, İbrahim Aydın tarafından *"Usûl-i Dîn, dinin kaynaklarına bir bakış"* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul 1991).

13- *es-Siyâse*. İbnu'l-Ezrâk el-Gırnâtî'nin *Bedâi'u's-Silk fî Tabâibi'l-Mülk* adlı eseriyle neşredilmiştir (Bağdat 1978).

14- ***et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal ileyhi bi'l-Elfâzi'l-Âmmiyye ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye***. Aristo'nun mantığa dair eserlerinin açıklaması mahiyetinde olan eser, mantık ilminin önemini göstermek, mantık ve felsefe hakkındaki yanlış değerlendirmeleri gidermek amacıyla kaleme alınmıştır (Beyrut 1959, 1983).

15- ***Tavku'l-Hamâme fi'l-Ülfeti ve'l-Üllâf***. Aşk ve âşıklar konusunda yazılmış, nazım ve nesir karışımı bir eserdir (Beyrut 1992). Bir çok dile çevrilen eser, Mahmut Kanık tarafından *"Güvercin Gerdanlığı, Sevgiye ve Sevenlere dair"* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1985-2000).

16- ***Usûlü'l-Fıkh*** (Dımaşk 1331).

17- ***el-Usûl ve'l-Fürû'*** (Kahire 1978; Beyrut 1984).

İbn Hazm'ın bu eserlerinin yanı sıra çeşitli konularla ilgili otuza yakın risalesinden bir kaçı müstakil olarak, diğerleri de çeşitli mecmualar halinde basılmıştır.[38]

5. İbn Hazm Hakkında Yapılan Çalışmalar:

İbn Hazm'ın hayatı, kişiliği ve ilmi konumu alanınada yapılmış olan bazı çalışamlar[39] şunlardır:

1- ***İbn Hazm ve Mevkifuhu mine'l-İlâhiyât Arz ve Nakd,*** Ahmed b. Nâsır el-Hamd, birinci baskı, Mekke 1406.

2- ***İbn Hazm,*** A.G. Chejne, Chicago 1982.

3- ***İbn Hazm Suratun Endülüsiyyetün,*** Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, Beyrut 1982.

4- ***İbn Hazm Hayatuhu ve Asruhu ve Ârâuhu ve Fikhuhu,*** Muhammed Ebu Zehra, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1954.

5- ***İbn Hazm,*** Muhammed Ebu Zehra, trc: Osman Keskioğlu, Ercan Gündüz, Buruc yay., İstanbul 1996.

6- ***İbn Hazm ve Mevkifuhu min'l-Felsefeti ve'l-Mantık ve'l-Ahlâk,*** Vedi' Vâsıf Mustafa, el-Matbaatu's-Sakafî, Ebu Dabi 2000.

7- ***İbn Hazm el-Endülüsî Asruhu ve Menhecuhu ve Fikrut'-Tevetturî,*** Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire ty.

---

[38] Apaydın, *a.g.m.*, s. 49-51.

[39] İstanbul'daki İSAM kütüphensinde yapıtığımız araştırmada tespit edilen ve söz konusu kütüphanede mecut olan eserler baz alınmıştır.

8- *İbn Hazm Râidu'l-Fikri'l-İlmî,* Abdullatif Şarâ- ve, Beyrut ty.

9- *İbn Hazm ve Menhecuhu fî Diraseti'l-Edyân,* Mahmud Ali Hamâye, birinci baskı, Daru'l-Meârif, Kahire 1983.

10- *İbn Hazm el-Endülüsî ve Cuhûduhu fi'l-Bahsi't-Târihî ve'l-Hadârî,* Abdulhalim Üveys, Daru'l-İ'tisâm, Kahire 1979.

11- *Dirâsâtun 'an İbn Hazm ve Kitabuhu Tavku'l-Hamâme,* Tahir Ahmed Mekkî, Kahire 1981.

II. EL-FİSAL Fİ'L-MİLELİ VE'L-EHVÂ' VE'N-NİHAL

1. Eserin Teknik Özellikleri

"el-Fisal"[40], başka bir tabirle *"el-Fasl" fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal,* İbn Hazm'ın en önemli eserlerinden biridir. Eser, Kelâm, Dinler Tarihi ve Mezhepler Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Eserin, İstanbul Re'isü'l-Küttâb/Süleymaniye Kütüphanesi (No: 555) ile Ezher Üniversitesi Kütüphanesinde (No: 10349/1451) birer yazma nüsha-sı bulunmaktadır. 522 varaktan oluşan İstanbul'daki nüsha, h. 722'de güzel bir hat ile kaleme alınmıştır.[41] Yörükan'ın ifadelerine göre eserin İstanbul kütüphanelerindeki en iyi nüshası Aşır Efendi kütüphanesindedir.[42]

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseriyle beraber (hamişinde, kenarında) Kahire'de neşredilmiş olan eserin birçok baskısı yapılmıştır (Kahire 1317, 1321, 1929, 1964;

---

[40] "el-Fasl" olarak da okunmaktadır. *"Fisal"* olarak okunduğunda "bölüm" anlamındaki "fasl"ın çoğulu olur; "Fasl" olarak okunduğunda da "ayırmak" yani hak ve bâtıl din ve mezheplerin arasını ayırmak anlamına gelir. (Hamed, *a.g.e.,* s. 86.)

[41] M. İ. Ramazan - A. Umeyre, *"Mukaddime", el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal,* İbn Hazm, Şirket-u Mektebât-ı Ukkâz, Cidde 1302/1982, I, 30.

[42] Yörükan, Yusuf Ziya, *"Mezhepler Hakkında Yazılan Kadim Kitaplara bir Nazar",* Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fak. Mec., sy. 5, 6, y. 1926, s. 195.

Beyrut 1975). Ancak bu nüshanın ilmî bir tahkiki yapılmamıştır. Bu sebeple birçok hata ve kusuru barındırmaktadır.[43]

Eser, yukarda adı geçen nüshalar esas alınarak, Dr. Muhammed İbrahim Ramazan ve Dr. Abdurrah- man Umeyra tarafından tahkik edilerek beş cilt halinde basılmıştır (Cidde 1982; Beyrut, trs.). Her cildin başında Muhakkiklerin bir mukaddimesi bulunmaktadır. Yine her cildin sonunda, eserde geçen ayetler, hadisler, fırka-din ve mezhepler, şiirler, şehir ve yer isimleri, kitaplar, şahıslar ve konuların ayrı ayrı fihristi yer almaktadır. Ancak, bu fihristlerde, matbaa hatasından olsa gerek, birçok hataya rastlanmaktadır. Bu baskı, ilk bakışta ciddi bir tahkik ürünü olmadığı anlaşılmakta; pek çok hatayı, çeşitli şahısları tanıtırken yapılan yanlışlıkları bünyesinde barındırdığı görülmektedir.

Eserin, Müsteşriklerin dikkatini çeken Dinler Tarihi ile ilgili kısmı çeşitli dillere çevrilmiştir.[44]

2. Eserin Metodu ve İçeriği

Eserin yazılış amacı, tarihî meseleleri ve olayları kronolojik olarak yazmak, başka bir ifadeyle Tarih yazmak

[43] *Fisal*, I, 31.

[44] *İ.A.*, V/II, 750-751.

değildir. Eser, genelde İslâm Dinini özelde de Zâhirî Mezhebini, İbn Hazm'ın ifadesiyle Ehl-i Sünnet'i savunmak için kâleme alınmıştır.

Eserde görüşlerden hareketle din, mezhep ve guruplara gidildiği için söz konusu sistemlerin yapı ve görüşleri düzensiz bir şekilde verilmiştir. Eseri, Eş'ârî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseriyle karşılaştırdığımızda Eş'ârî'nin eserinin, tarih metodolojisi açısından daha sistemli olduğunu görüyoruz. Eş'ârî'nin eserinde İslâm Mezhepleri sistemli bir şekilde tasnif edilerek bu mezheplerin, fırkaların yapıları ve görüşleri olduğu gibi aktarılmakta; fırkaların görüşleri aktarılırken her hangi bir müdahele veya şahsî bir yorumda bulunulmamaktadır. İbn Hazm'ın eserinde ise mezhepler sistemli bir şekilde ele alınmamış ve tasnife özen gösterilmemiştir. Görüşler aktarılırken müdahele ve yorumlarda; aktarılan görüşler hakkında sık sık "bu görüş bâtıldır, küfürdür ve şirktir" diye yargıda bulunulmaktadır.

Mezhepler Tarihi konusundaki kaynak eserleri karşılaştıran Yusuf Ziya Yörükan şöyle demektedir:

"İmâm Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî'nin *Makâlât*'ında ve Abdulkahir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Firak*'ında bir mezhebi bir şahsın tesis ettiği fikrinin kabul edildiği görülüyor. İbn Hazm'ın *Kitabu'l-Fisal*'ında ise mezheplerin ilmî meselelerden ve itikatlardan neşet ettiği fikri mevcuttur.

Kitabu'l-Firak sahibi Ebû Muhammed ise daha esaslı bir usûl takip ediyor. Bunlar, hiçbir tarihî tekamülü ve tedrici inkişafı takip etmiyor. Ebû Reyhan Bîrûnî (v.430), İbn Hazm'dan eski olduğu halde ilmî usûlü çok kuvvetlidir. İbn Hazm (v.456), Şehristânî (v.548)'den eski olduğu halde daha ilmî bir usûl takip etmektedir. Ebû Muhammed'in 504 tarihinde yazdığı *Kitabu'l-Fırak*'ın usûlü de Şehristanî'nin takip ettiği usûldan daha canlıdır."[45]

Bir cedel kitabı olarak ta tanımlayabileceğimiz eserin mukaddimesinde İbn Hazm, din ve mezheplere dair o zamana kadar yazılmış eserleri değerlendirmektedir. İbn Hazm'a göre bu konuda çok sayıda eser yazılmışsa da bunların bir kısmı gereğinden fazla uzatıldığı için anlam karışıklığına yol açılmış ve konuların doğru anlaşılması engellenmiştir. Diğer bazı eserler ise kısa tutulduğu için görüş sahiplerinin konuyla ilgili birçok güçlü delili hasıraltı edilerek ihmal edilmiş, böylece okuyucu yeterince bilgilendirilmediği gibi karşı görüştekilerin hakkı da yenilerek onlara karşı zulmedilmiştir.

İbn Hazm, eserini muteber kaynaklara başvurmak suretiyle somut deliller getirip meseleleri insaf ölçüleri içerisinde ortaya koymayı amaçladığını, karmaşık ifadelerden kaçınıp kolay ve anlaşılır bir dil kullandığını ifade etmek-

[45] Yörükan, *a.g.m.*, s. 200.

tedir.[46] Daha sonra, İslâm dinine aykırı kabul edilen akımların başlıca altı guruba ayrıldığını belirten İbn Hazm, bu fırkaları İslâm'a en uzak olanlardan başlayarak ele alır.

Birinci fırka, kelâmcıların Sûfestâiyye dedikleri, varlıkların objektif gerçekliğini reddeden Sofistler;

İkinci fırka, âlemin ezelî olduğunu, dolayısıyla bir yaratıcı ve yöneticisinin olmadığını ileri süren Dehriyye (Materyalistler);

Üçüncü fırka, âlemin hem ezelî olduğunu hem de ezelî bir yöneticisinin var olduğunu kabul eden Felâsife;

Dördüncü fırka, âlemin yaratılmış/muhdes olduğuna inanmakla beraber birden çok ezelî yöneticinin var olduğunu ileri süren Mecûsilik, Sabiîlik, Maniheizm, Mazdekiyye, Deysâniyye, Hıristiyanlık gibi inanç guruplarıdır.

Beşinci fırka, âlemin yaratılmış olduğuna, ezelî bir yaratıcısının varlığına inanmakta, fakat nübüvveti inkâr etmektedirler. Brahmanlar, bu gurupta yer almaktadırlar.

Altıncı fırka, objektif gerçekliğe, âlemin yaratılmışlığına, tek ve ezelî bir yaratıcısının bulunduğuna ve peygamberliğe inanan, ancak, bazı peygamberleri kabul ettikleri halde diğer bir kısmını reddeden guruplardır. Yahudiler ve Mecûsiler, bu guruba girmektedirler.[47] Hıristiyanlar

[46] *Fisal*, I, 35-36; Gürbüzer, *a.g.m.*, s. 56; Yörükan, *a.g.m.*, s. 212.

[47] *Fisal*, I, 36-37.

ise teslise inandıkları için dördüncü guruba, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini kabul etmedikleri için de altıncı guruba girerler.

İbn Hazm, bu fırkaları tek tek ele alarak temel görüşlerini zikreder ve onları tenkit eder, çürütmeye çalışır. Önce Sûfestâiyye'yi, ardından Dehriyye'yi eleştirirken âlemin hâdis olduğuna dair deliler getirir.[48] Daha sonra âlemin yaratıcı ve yöneticisinin birden fazla olduğunu kabul edenleri iki gurupta ele alır. Birinci gurup, yedi gezegen ve onların ezelî olduğunu, ayrıca iki ayrı prensibi (Hürmüz ve Ehrimen) kabul eden Mecûsîler'dir. Mazdekiyye, Hürremiyye ve Sabiîlik de bu guruba dâhildir. İkinci gurupta ise Deysaniyye, Markuniyye ve Mâniyye/ Maniheizm'e yer veren İbn Hazm, bunların delillerini çürütmektedir.[49] Teslis inancı sebebiyle Hıristiyanları da bu bölümde ele alan İbn Hazm, Aruisçular, Samsatlı Pavlus taraftarları, Makdoniusçular, Berberâniyye, Melkâniyye, Nastûriyye, Yakûbiyye gibi fırkaları ve bunların görüşlerini zikreder; ayrıca teslis akidesini ve Hz. İsa (a.s.)'nın çarmıha gerilmiş olduğu inancını eleştirir ve Mesih'in tabiatı konusunu değerlendirir.[50]

[48] *Fisal*, I, 43-69.
[49] *Fisal*, I, 86-108.
[50] *Fisal*, I, 109-132.

Daha sonra Nübüvveti ve Melekleri inkâr edenler gurubuna örnek olarak ele aldığı Brahmanlar'ın görüşlerini nakledip Nübüvvetin zaruretini ortaya koyar.[51] Bu arada insan dışındaki diğer varlıkların din karşısındaki durumlarına dair iddialarla ruh göçünü/tenasühü savunanların görüşlerini tenkit eder.[52]

Yahudilerin, beş fırkaya ayrıldığını belirten İbn Hazm, Sâmiriyye, Sâdukiyye, Anâniyye, Rabbâniyye ve Îseviyye'den oluşan bu fırkalar hakkında bilgi verir; ayrıca Yahudilerin neshe dair görüşlerini değerlendirir. Müslümanlarla Yahudiler arasındaki münasebetlere temas eden İbn Hazm, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in daha önceki Kitaplarda haber verilmesi meselesini ele alır. Mecûsileri de tanıttıktan sonra[53] Tevrat ve İnciller hakkında ayrıntılı bilgi vererek bunların tahrif edildiğini gösterir.

Yahudilerin elindeki Tevrat ile Sâmirîlerin elindeki Tevrat'ın farklı olduğunu, her iki tarafın da diğerinin elindeki kitabı muharref kabul ettiğini ifade eden İbn Hazm, gerçekte her ikisinin de muharref olduğunu belirterek buna dair deliller getirir. Hz. Musa'nın vefatından Ezra'nın yeniden kaleme alışına kadar geçen dönemi inceleyerek

[51] *Fisal*, I, 137-147.
[52] *Fisal*, I, 149-169.
[53] *Fisal*, I, 177-200.

Tevrat'ın nasıl tahrif edildiğini ortaya koyar.[54] Yapılan tahrifi kanıtlamak için verdiği örnekler[55] onun Tevrat'ı çok iyi bildiğini gösterir.[56]

Daha sonra İnciller başta olmak üzere Yeni Ahid'in eleştirisine geçen İbn Hazm, dört İncil ve yazarları ile Yeni Ahid'i teşkil eden diğer yazılar/risâleler,[57] Hıristiyanlığın doğuşu ve gelişimi hakkında bilgiler verir.[58] Gerek İncillerle Tevrat arasında, gerekse İncillerin kendi aralarında bulunan çelişkileri ortaya koyar. Bu çerçevede İncillerde yer alan Hz. İsa ile ilgili çelişkili bilgileri de nakleder. İncillerdeki Havariler ile Kur'ân'daki Havarilerin birbirlerinden farklı olduğunu, Hz. İsa'nın getirdiği İncil'in kaybolduğunu belirtir; mevcut İncillerin te'lif ediliş şekli hakkında bilgi verir, Hıristiyanların inançlarını tenkit eder.[59] Ahd-i Cedîd'in diğer kitaplarından Yehûda, Yakup ve Yuhanna'nın risâlelerini de eleştiren[60] İbn Hazm, bu arada Hıristiyanların Kur'ân'la ilgili iddialarını cevaplandırır, Kur'ân ve İslâm dinin nasıl sonraki nesillere aktarıldığını izah

[54] *Fisal*, I, 287-329.
[55] *Fisal*, I, 201-285.
[56] Gürbüzer, *a.g.m.*, s. 57.
[57] *Fisal*, II, 13-15.
[58] *Fisal*, II, 16-17.
[59] *Fisal*, II, 21-200.
[60] *Fisal*, II, 201-210.

eder, Yahudilik ve Hıristiyanlığın bu konuda İslâm'ın sahip olduğu avantajlara sahip olmadığını ifade eder.[61]

İbn Hazm, Yahudi ve Hıristiyanların yoğun olduğu İspanya'da yaşamış olduğundan onun söz konusu dinlere dair verdiği bilgilerin doğruluk derecesi yüksektir. Zira ülkesinde yaşayan bu din mensuplarından birçoğu ile görüşmüş, tartışmış ve onlarla ilgili çok sayıda kitap okumuştur.[62]

Eserin birinci cilt ile ikinci cildin üçte ikisini İslâm'ın dışındaki guruplara, din ve mezheplere ayıran İbn Hazm, daha sonra İslâm'a mensup gurupları anlatmaya geçerken şöyle demektedir:

"Allah Teâlâ'ya şükürler olsun ki Allah (a.c.)'ın, kullarına indirdiği, Kiyâmete kadar onların tek dini olarak kabul ettiği İslâm dinine muhalif dinler hakkında birçok meseleyi bitirdik. Allah (a.c.)'ın yardım ve desteğiyle, eşyanın ispatına ve varlığına dair delilleri, sonra cevher ve arazıyla her eşyanın yok iken var olduğuna; sonra eşyanın bir, muhtar ve tek başına ezelî olan bir var edicisinin/ muhdisinin olduğuna; bu muhdisin, herhangi bir illete dayanmadan istediğini yaptığına, istediğini de terk ettiğine, kendisinden başka ilah olmadığına dair zaruri delilleri açıkla-

[61] *Fisal*, II, 213-230.
[62] Gürbüzer, *a.g.m.*, s. 57.

dık; sonra nübüvvetin sıhhatına dair delilleri, ardından Muhammed b. Abdillah b. Abdilmuttalib (s.a.v.)'in nübüvvetinin sıhhatına dair delilleri, onun dininin hak din, bunun dışındaki dinlerin bâtıl olduğuna ve onun peygamberler (a.s.)'in sonuncusu, dininin de dinlerin sonuncusu olduğuna dair gerekli delilleri açıkladık. Şimdi de Allah (a.c.)'ın yardım ve desteği ile müslü- manların mezhepleri/ nihal, guruplaşmalarını, anlaşmazlığa düştükleri ayrılık noktalarını ve bu noktada düştükleri hatalarını, bu mezheplerden hak olan mezhebin zaruri delillerini, dinler konusunda yaptığımız gibi, açıklamaya başlayacağız."[63]

İslam Mezheplerini Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Haricîler olarak beş guruba ayıran İbn Hazm, mensubu olduğunu iddia ettiği Ehl-i Sünnet'i merkeze alarak diğer mezhepleri de ona yakınlık ve uzaklıklarına göre tasnif eder. Bu mezhepleri kendi aralarında da çeşitli guruplara ayıran İbn Hazm, daha sonra bu mezheplerin dayandığı temel prensipleri açıklar ve bu guruplardan İslâm dininden çıkmış olanları zikreder.[64]

Daha sonra İslâm mezheplerinin görüşlerini, kelâmî konulara göre, teker teker delilleriyle beraber uzun bir şekilde aktarır ve tahlil eder. Benimsemiş olduğu görüşü yani Ehl-i Sünnet'in görüşünü de genel olarak, diğer mezheplerin görüşlerini verdikten sonra zikreden İbn Hazm, aklî ve naklî delillerle muhatabına bütün çıkış yollarını kapatır, kendi görüşünü ispat ederek diğer görüşleri çürütür.

[63] *Fisal*, II, 263.

[64] *Fisal*, II, 265-275.

Bu metot çerçevesinde İbn Hazm, Tevhid, Allah (a.c.)'ın isim ve sıfatları,[65] ru'yetullah, kelâmullah, Kur'an-ı Kerim, istitâ'a, hidayet, tevfik, kaza-kader, insanın fiilleri, cebir, lütuf, salah, imân-küfür,[66] nübüvvet, imân-istidlâl, büyük günah, sem'iyyât, imâmet, efdaliyet,[67] el-emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi 'anil-münker, sihir-mucize, tabiat, cevher ve araz[68] gibi ihtilaf konularını bir bir ele alarak işlemektedir. Bu arada Mu'tezile, Hariciler, Mürcie ve Şiâ'nın küfre düştüğü meseleler toplu olarak zikredilmektedir.[69]

İbn Hazm, diğer din ve mezheplere mensup insanların inançlarını, onların kendi kaynaklarına dayanarak açıklamaya çalışmaktadır. Tartışmacı bir karaktere sahip olmasına rağmen İbn Hazm'ın, muarızlarına karşı dürüst ve gerçekçi bir tutum sergilemesi, onları eleştirirken kendi kaynaklarından alıntılar yapması dolayısıyla bazı şarkiyatçıların bile takdirini kazanmıştır.

[65] *Fisal*, II, 277-329.

[66] *Fisal*, III, 7-308.

[67] *Fisal*, IV, 5-224, VI, 5-18.

[68] *Fisal*, VI, 19-279.

[69] *Fisal*, V, 33-98.

İslâm dini dışındaki gurupları incelerken İbn Hazm'ın faydalandığı eserler arasında, özellikle Dehrîler konusunda Ebû Bekr er-Râzî'nin *el-İlmu'l-İlâhî*'sini, Yahudilik konusunda İbn Nağrîlâ, Yahudî tabip İsmail b. Yunus ve İsmail b. Kurrâd'ın eserlerini, Hıristiyanlık konusunda Amr b. Câhız'ın *el-Muhtar fi'r-Red ale'n-Nasârâ* adlı kitabını saymak mümkündür. Ayrıca İbn Hazm, Kitâb-ı Mukaddes'in Peşitta ve Vulgate tercümelerinden de iktibaslar yapmıştır. Bu durum, onun Latince'yi de bildiğini göstermektedir.[70]

İslam Mezheplerini işlerken İbn Hazm'ın yararlandığı kaynaklar arasında da Şiî fırkaları anlatırken Şiî âlim ve liderlerden Hişam b. Hakem er-Râfizî'nin *el-Mizân*'ı[71] ve Feyyâd b. Ali'inin *el-Kıstas*'ı[72]; Mu'tezile'yi anlatırken Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed el-Ensarî'nin *el-Makalât*'ı,[73] Câhız'ın *el-Burhân*'ı[74] ve Ebû Haşim Abdüsselam el-Cübbâî'nin kitaplarını[75] görmek mümkündür.

Çalışmamızın konusu olan Eş'ârîleri işlerken de İbn Hazm'ın şu eserlerden yararlandığını görüyoruz:

[70] Gürbüzer, *a.g.m.*, s. 57.
[71] Bkz. *Fisal*, V, 45.
[72] Bkz. *Fisal*, V, 47.
[73] Bkz. *Fisal*, V, 61.
[74] Bkz. *Fisal*, V, 61.
[75] Bkz. *Fisal*, V, 67. Ebû Haşim, Mu'tezile'nin önde gelen imamlarından Ebû Ali el-Cübbaî'nin oğludur. (Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 52)

1- Simnânî'nin ***Kitâbu'l-Kebîr*** adlı eseri. İbn Hazm, en çok bu kitaba atıfta bulunmaktadır. Bu eser, günümüze kadar ulaşmamıştır.
2- Bâkıllânî'nin kitapları. İbn Hazm'ın adını zikrettiği ve en çok atıfta bulunduğu kitaplardan biri de ***el-İntisâr fi'l-Kur'ân*** adlı eserdir[76]. İki büyük ciltten oluşan bu eserin, altı yüz sayfalık birinci cildi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu cildin bir yazma nüshası İstanbul Kara Mustafa Paşa Kütüphanesinde (No:6) bulunmakta, iki ciltten bir bölüm de Rabat el-Mektebetü'l-Hasaniyye'de bulunmaktadır.[77] Bu eserin, hicrî yedi veya sekizinci asırlarda *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân* adıyla Şeyh Ebû Abdillah es-Sayrafî tarafından bir muhtasarı yazılmıştır. Bu muhtasar eser, Dr. Muhammed Zağlul Sellâm tarafından tahkik edilerek basılmıştır.[78]
3- İbn Hazm'ın, "Karamita mezheplerinden bahseden bir kitap" diye söz ettiği Bâkıllânî'nin bir kitabı.[79]

[76] Bkz. *Fisal*, V, 87, 90, 92, 93.
[77] Sezgin, Fuat, *"Mukaddimetu Nâşir"*, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, Bâkıllânî, tıpkı basım, Frankfurt 1986, s. 7.
[78] Bkz. Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân li'l-Bâkıllânî*, thk. M. Zağlul Sellâm, İskenderiye 1971, s. 50.
[79] *Fisal*, V, 92.

4- Bâkıllânî'nin *el-Hurra* adlı risalesi.[80] Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından tahkik edilerek *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikaduhu velâ Yecuzu'l-Cehlu bih* adıyla basılmıştır.[81]

5- Eş'ârî'nin ***el-Mûcez*** adlı eseri.[82] İbn Asâkir'in *el-Mûcez el-Kebîr* diye adını zikrettiği bu eserin, hem konu hem de hacim bakımından neredeyse Eş'ârî'nin diğer bütün eserlerinin tamamını karşılayan bir nitelikte olduğu, on bâbtan oluştuğu ve onuncu babın imâmet konusu ile ilgili olduğu belirtilmektedir.[83] Bu eser, günümüze kadar ulaşmamıştır.

6- Eş'ârî'nin ***el-Mecâlis*** adlı eseri.[84] Eş'ârî'nin bu eseri de günümüze kadar ulaşamamıştır. Sübkî, İbn Hazm'ın, "Eş'ârî'nin 55 eseri olduğunu" ifade ettiğini ancak bu sayının, sadece İbn Hazm'ın Mağribte karşılaştığı eserler olduğunu ifade etmektedir.[85] Sübkî'nin bu tespitinden İbn Hazm'ın, Eş'ârî'nin birçok eserine vakıf olduğu ve bunlardan yararlandığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

---

[80] *Fisal*, V, 85.

[81] Bâkıllânî, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikaduhu velâ Yecûzu el-Cehlu bih*, thk. M. Zahid el-Kevserî, 1963.

[82] *Fisal*, II, 322.

[83] İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 129, 140.

[84] *Fisal*, II, 303, V, 76.

[85] Sübkî, *Takatü'ş-Şafiiyye*, III, 359.

7- İbn Fûrek'in ***el-Usûl*** adlı eseri.[86]

8- Ebû 'Abîd el-Kâsım'ın ***Risaletu'l-İmân*** adlı eseri.[87]

Adlarını zikrettiği bu eserlerin yanı sıra, adlarını anmadığı birçok eserden de yararlandığı, ifadelerinden anlaşılan[88] İbn Hazm'ın, konuları işlerken hem kendi gözlemleri, hem de başkalarının gözlemlerinden de yararlandığını görüyoruz.[89]

---

[86] *Fisal*, V, 79.

[87] *Fisal*, III, 246.

[88] Örnek olarak bkz. Bkz. *Fisal*, V, 71.

[89] Örnek olarak bkz. Bkz. *Fisal*, V, 51, 53, 66.

İKİNCİ BÖLÜM

FİSAL'DE İSLÂM MEZHEPLERİ

I. İSLÂM MEZHEPLERİNİN İŞLENİŞ TARZI

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Hazm, eserinde tarihi gelişmeleri kronolojik bir sırayla aktarmak gibi bir kaygıyı taşımamaktadır. O, kendi zamanına kadar gelmiş olan, İslâm'ın dışındaki inançları, inanç sistemlerini veya İslam'a mensup olup da İslâm'ın özüne aykırı bir takım düşüncelere sahip sistemlerin/Ehl-i Bid'at'ın inançlarını anlatmak; bu inançların, İslâm/Ehl-i Sünnet inancı karşısındaki konumunu açığa kavuşturmak ve müslümanları bunlardan haberdar ederek onlara karşı uyanık olmalarını sağlamak amacını gütmektedir. Nitekim, Şiâ, Mu'tezile, Mürcie ve Haricilerin küfre düşüren aşırı söz ve görüşlerini açıkladığı bölümün girişinde bu amacını şöyle dile getirmektedir:

"Bu divanımızda Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik gibi İslam'a muhalif dinlerin kitaplarındaki kusurları ve rezillikleri, geride bir şey bırakmayacak şekilde ve bunlara vakıf olan kişinin, onların dalâlet ve bâtılda oldukları konusunda tereddüt etmeyeceği bir şekilde yazdık. İnşaallah, bu dört fırkanın çirkin söz ve görüşlerini de onları okuyacak kişiye, onların dalâlet ve batılda olduklarının gizli kalmayacağı bir şekilde yazacağız ki Allah (a.c.)'ın tev-

fikini dilediği kişinin, onların tuzağına düşmesine engel olsun."[1] İtikâdî, bir başka ifade ile kelâmî meseleleri esas alarak din ve mezhepleri işleyen İbn Hazm, İslâm Mezheplerini genel olarak beş kısma ayırmakla beraber, bunları da kendi aralarında çeşitli guruplara ayırarak İslâm mezheplerine dair eser vermiş olan Şehristanî,[2] Bağdâdî[3] ve Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyinî[4] gibi âlimlerin aksine her hangi bir sayıya bağlı kalmamaktadır.

Adı geçen Mezhepler Tarihçileri, *"Bu Ümmet, yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır; biri hariç hepsi cehennemliktirler"*[5] şeklindeki rivayetleri göz önünde bulundurarak İslâm fırkalarını 73 guruba ayırmışlar; 72'sini kendilerinden sonra çıkacak fırkalara yer bırakmayacak şekilde Şiâ, Mu'tezile, Havâric gibi "Ehl-i Bid'at" olarak tanımladıkları fırkalarla doldururken, 73. sırada da "Fırka-i Nâciye" olarak kabul ettikleri ve mensubu oldukları mezhebi yerleştirmişlerdir.[6] İbn Hazm ise söz konusu rivayetleri senet bakımından zayıf görmekte ve onlara itibar etmemektedir.[7] Bu arada *"Kim, kardeşine "kafir!" derse ikisinden birisi, mutlaka kafir*

[1] *Fisal*, VI, 33.
[2] *el-Milel ve'n-Nihal*'inde.
[3] *el-Fark beyne'l-Firak*'ında.
[4] *et-Tabsîr fi'd-Dîn*'inde.
[5] Ebû Davud, Sünnet, 1; Tirmizî, Îmân, 18; Dârimî, Siyer, 74; Ahmed b. Hanbel, III, 25.
[6] Yörükan, *a.g.m.*, s. 202, vd.
[7] Bkz. *Fisal*, III, 292.

olur"[8] şeklindeki rivayete de itibar etmeyen[9] İbn Hazm, bu yüzden olsa gerek, muhaliflerini sık sık tekfîr etmekten çekinmemiştir.[10]

Fisal'in ikinci cildinde "İslâm Fırkaları" başlığı altında, İslam Mezheplerini temel olarak, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şiâ ve Havâric diye beş kısma ayıran İbn Hazm, bu mezhepleri de kendi aralarında çeşitli guruplara ayırarak onları, Ehl-i Sünnet mezhebi olarak tanımladığı ve mensubu olduğunu iddia ettiği mezhebe olan yakınlık ve uzaklık ölçülerine göre sıralamaktadır.[11] Daha sonra bu beş mezhebin temel dayanaklarını ve prensiplerini de zikreden İbn Hazm, bunların çoğunun İslâm'dan çıktığını ifade etmektedir.[12] Ehl-i Sünnet olarak tanımladığı mezhep de dâhil olmak üzere adı geçen mezheplere mensup çeşitli gurupların aşırılıklarına, İslam dininden çıkış noktalarına kısaca değinen[13] İbn Hazm, bu fırkaların aşırılıklarına *"en-Nesâihu'l-Münciye mine'l-Fedâihi'l-Muhziye ve'l-Kabâihi'l-Murdiye min Akvâli Ehli'l-Bida' mine'l-Firaki'l-Arba': el-Mu'tezile ve'l-Mürcie ve'l-Havâric ve'ş-Şiye' "* adlı bir eserinde geniş olarak açıkladığını ifade etmekte ve bu kitabını

[8] Buharî, Edeb, 73; Müslim, Îmân, 111; Ahmed b. Hanbel, II, 18.
[9] Bkz. *Fisal*, III, 292.
[10] Tekfîr konsunda geniş bilgi için bkz. Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sırrı*, Marifet yay., İstanbul 1990, s. 93, vd.
[11] *Fisal*, II, 265-267.
[12] *Fisal*, II, 269-272.
[13] *Fisal*, II, 273-275.

daha sonra *Fisal*'ın mezheplerle ilgili kısmına eklediğini belirtmektedir.[14]

Gerçekten de eserin beşinci cildinde söz konusu kitabın ismine benzer bir başlık taşıyan bir bölüme rastlamaktayız. "Zikru'l-'Azâimi'l-Muhrice ile'l-Kufr ev ile'l-Muhâl min Akvâli Ehli'l-Bida' el-Mu'tezile ve'l-Havâric ve'l-Mürcie ve'ş-Şiye'" başlığı altındaki bölümde sırasıyla "Şiâ'nın Çirkinlikleri"[15], "Haricilerin Çirkinlikleri"[16], "Mu'tezile'nin Çirkinlikleri"[17] ve "Mürcie'nin Çirkinlikleri"[18] şeklinde alt başlıklar halinde, söz konusu fırkaların küfre düştüğü noktalar zikredilmektedir. Bu arada bu fırkaların yapıları, alt gurupları ve bu fırkalara mensup kişiler zikredilerek bu fırkaların mahiyeti hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Ancak daha çok fikirler üzerinde durulduğu için tasnife gerekli özen gösterilmemiştir. Bu bölümün son sayfasında da "Fırkaları Bilinmeyen Bir Gurubun Çirkinlikleri"[19] başlığı altında bazı tasavvufçuların aşırı düşünce ve davranışlarından kısaca söz edilmektedir.

Şimdi de tasnifinde bir takım değişiklikler yaparak kısalttığımız İbn Hazm'ın *Fisal*'deki **"Mezhepler Tarihi"**'ni aktaralım.

---

[14] *Fisal*, II, 275.

[15] *Fisal*, V, 35-50. Orjinal başlığı: "Zikru Şine'i'ş-Şî'a"

[16] *Fisal*, V, 51-56. Orjinal başlığı: "Zikru Şine'i'l-Havâric"

[17] *Fisal*, V, 57-72. Orjinal başlığı: "Zikru Şine'i'l-Mu'tezile"

[18] *Fisal*, V, 73-96. Orjinal başlığı: "Zikru Şine'i'l-Mürcie"

[19] *Fisal*, V, 97. Orjinal başlığı: "Zikru Şine' li Kavmin lâ Tu'refu Firekuhum"

II. İSLÂM MEZHEPLERİ

İslâm dinini kabul eden fırkalar, beş tanedir: Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şiâ ve Hariciler. Daha sonra bunların her biri, çeşitli guruplara ayrılmışlardır. Ehl-i Sünnet'in anlaşmazlığa düştüğü konular, genellikle fetva/furû ile ilgili meselelerde olup çok azı itikadî konularla ilgilidir. Zikrettiğimiz diğer dört fırka ise onlardan Ehl-i Sünnet ile aralarında derin ihtilaflar olanlar olduğu gibi Ehl-i Sünnet'e yakın olanlar da vardır.[20]

Bu fırkalar arasında öyle guruplar da vardır ki, İslâm adını taşıdıkları halde müslüman değildirler.[21] Mesela Mu'tezileden Ahmed b. Hâbıt, Ahmed b. Bâsûs ve el-Fadl el-Hadesî'nin taraftarları, Râfizîlerden Ğâliyye, Mutasavvife, Ebû İsmail el-Batîhî'nin taraftarları olan Batîhiyye ve Acâride'den icmadan ayrılanlar ve diğerleri kesinlikle İslâm'dan değildirler. Tam aksine Ümmet'in icmaı ile kafirdirler.[22]

1. Ehl-i Sünnet

"Ehl-i Hak" olarak da adlandırdığımız Ehl-i Sünnet -ki onların dışındakiler "Ehl-i Bid'at"tır- şu kimselerdir: Sa-

---

[20] *Fisal*, II, 265.

[21] *Fisal*, II, 271.

[22] *Fisal*, II, 267.

hâbe (r.a), Tâbiîn (rh.)'in seçkinlerinden onların yolundan gidenler, hadisçiler ile günümüze kadar nesil nesil onlara tabi olan fakihler, yeryüzünün doğu ve batısında o fakihlere uyan avâm, Allah onlara rahmet etsin.[23]

Ehl-i Sünnet'i bu şekilde tarif eden İbn Hazm, bu mezhepten bazı gurupların aşırı gidip "Salih kullardan öyle kişiler vardır ki peygamberlerden ve meleklerden (a.s.) daha üstündürler; Allah (a.c.)'ı tam anlamıyla tanıyan/ marifet kişiden ameller ve şer'î hükümler düşer" dediklerini, bazılarının da Allah (a.c.)'ın, Hallâc (v.309/922) gibi bazı kulların cesedine hulûl ettiğine inandığını belirtmektedir.[24]

2. Mürcie

Mürcie'den Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlar, "İmân, kalp ile beraber, dil ile tasdiktir" görüşünde olan Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in mezhebinde gidenlerdir.[25]

[23] *Fisal*, II, 271.

[24] *Fisal*, a.y.

[25] çeşitli nedenlerle Hariciler, Mu'tezile, Şiâ ve bazı hadisçilerle kelamcılar tarafından ircâ/Mürcielikle suçlanan Ebû Hanîfe'nin Mürcie fırkasıyla bir ilgisi yoktur. Onu bu şekilde itham etmek ona haksızlıktır. İrca/Mürcie ve bu konuda Ebû Hanîfe'ye yapılan ithamlar hakkından bkz. Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskioğlu, DİB yay., Ankara 1997, s. 160-164; Bahçıvan, Seyit, "İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca ile İthamına Bir Bakış, S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, y. 1998, sy. 8, s. 141-176.

En uzakları da Cehm b. Safvân, Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'nin taraftarlarıdırlar. Cehm ve Eş'ârî diyorlar ki:

"İmân, sadece kalp ile akittir; dili ile küfür ve teslisi izhar etse, takiyyesiz olarak İslâm diyarında putlara tapsa bile."[26]

Muhammed b. Kerrâm da şöyle diyor:

"İman, kişi kalbiyle küfre inansa bile, dil ile ifadedir/kavl."[27]

Mürcie'nin üzerinde durduğu temel prensipleri/ilkeleri, imân ve küfür, bunların mahiyeti, tanımı ve va'îd konularıdır. Bu konuların dışındaki konularda ise ihtilafa düşmüşlerdir.[28]

Mürcie'nin gulâtı iki guruptur. *Birinci gurup,* "İmân, dil ile ifadedir. Kalbiyle küfre inansa da kişi, yine Allah Teâlâ katında mü'mindir, Allah (a.c.)'ın velisidir ve cennetliktir" şeklindeki görüşte olanlardır. Bu görüş, Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî ve taraftarlarının görüşüdür. Bunlar, Horasan ve Kudüs'e yerleşmişlerdir. *İkinci gurup,* "imân, kalp ile akittir. Kişi, takiyyesiz olarak küfrü ilan etse, putlara tapsa veya İslâm diyarında Yahudilik ve Hıristiyanlık davasında bulunsa, haça tapıp İslâm diyarında teslisi ilan

[26] *Fisal*, II, 265-266.

[27] *Fisal*, II, 266.

[28] *Fisal*, II, 269.

etse ve bu durum üzere ölse, yine de o kişi mü'mindir, Allah katında kâmil imân sahibidir, Allah (a.c.)'ın velisidir ve cennet ehlindendir" şeklindeki görüşe sahip olanlardır. Bu görüş, Cehm b. Safvân es-Semerkandî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebi'l-Bişr el-Eş'ârî el-Basrî ve onların taraftarlarının görüşüdür. Cehmiyye, Horasan'dadır. Eş'ârîler ise Bağdat ve Basra'da idiler. Daha sonra Sicilya, Kayravan ve Endülüs'e de yerleştiler. Şükürler olsun ki daha sonra durumları zayıfladı.[29] [*]

3. Mu'tezile

Mu'tezile fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlar, Hüseyin b. Muhammed b. en-Neccâr ve Bişr b. Gıyâs el-Merisî ve Dırâr b. Amr'ın taraftarlarıdırlar. Ehl-i Sünnet'e en uzak olanları ise Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın taraftarlarıdırlar.[30]

[29] *Fisal*, V, 73.

[*] Cehm b. Safvân'nın mezhebi ile Eş'ârî'nin mezhebini birbirlerine yakın veya eşit görenleri "cahil" olarak niteleyen İbn Teymiye'nin dediği gibi (İbn Teymiye, Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî, *Kütüb ve Resâil ve Fetâvâ İbn Teymiye fi't-Tefsîr*, XII, 201) Eş'ârîliğin, Cehmiyyenin içinde yer aldığı bir "Mürcie" ile ilgisi yoktur. Aksine kendilerini Ehl-i Sünnetten sayan Eş'ârîler, kendilerini Mürcie'nin saflarında tutmak şöyle dursun onları Ehl-i Bid'attan saymakta ve onları şiddetle eleştirmektedirler. (Bkz. Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 214-223; Eş'ârî, *İbâne*, s. 42.) İbn Hazm'ın, iman konusunda Eş'ârîlere nispet ettiği görüşlere ileride yer verilecektir.

[30] *Fisal*, II, 266.

Mu'tezile'nin tutunduğu temel dayanakları, tevhid ve ilahî sıfatlar konusudur. Daha sonra bunlara kudret, fısk, imân ve va'îd konularını eklemişlerdir.[31]

Mu'tezile, ilahî sıfatlar konusunda Cehm b. Safvân, Mukatil b. Süleyman, Mürcie'den Eş'âriyye ve diğerleri, Şiâ'dan Hişam b. Hakem, "Şeytan et-Tâk" lakaplı Muhammed b. Cafer el-Kûfî ve Dâvud el-Cevâribî ile ortaktırlar.[32]

Mu'tezile'den bazı gurupların, aşırı gidip ruhların tenâsühüne inandığını, bazılarının da "Domuzun yağı ve beyni helâldir" dediklerini[33] belirten İbn Hazm, İbrahim en-Nazzâm, Muammer b. Amr, Hüzeyl b. Allâf ve Câhız gibi Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerin görüşlerini aktarmakla beraber Mu'tezile'yi guruplar/fırkalar halinde işlememektedir.[34]

4. Şiâ

Şiâ'dan Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlar, "İmâmet, Ali (r.a.)'ın çocuklarındadır" diyen fakih Hasen b. Salih b. Hayy el-Hemedânî'nin taraftarlarıdır. Hasen b. Salih (rh.)'-ın, bizim de görüşümüz olan, "İmâmet, bütün Kureyş'in

[31] *Fisal*, II, 269.

[32] *Fisal*, II, 269.

[33] *Fisal*, II, 271.

[34] Bkz. *Fisal*, V, 57-72.

hakkıdır" ifadesinde bulunduğu ve bütün Sahabe'yi tevellî ettiği kesindir. Ancak Ali (r.a.)'ı diğer sahabenin hepsinden üstün görmektedir. Ehl-i Sünnet'e en uzak olanları da İmâmiyye'dir.[35]

Dayanakları, İmâmet, Peygamber (s.a.v.)'in ashabı arasındaki mufadele/kimin üstün olduğu konusu olup bunun dışındaki konularda ihtilaf etmişlerdir.[36]

Bu mezhepten aşırı gidenler, üç guruptturlar. Birincileri, Zeydiyye'den Cârûdiyye, diğerleri de Râfiza'dan İmâmiyye ile Ğaliyye'dirler.[37] Ğaliyye de iki kısma ayrılır. Birinci kısım, Resûlullah (s.a.v.)'den sonra başkalarına peygamberlik nispet edenler; ikinci gurup, Allah (a.c.)'tan başkasına ilahlık nispet edenlerdir.[38]

Bu arada İbn Hazm, Keysaniyye, Sebeiyye, Hattâbiyye gibi adlarını zikrettiği bir çok fırkanın yanı sıra isim vermediği çeşitli guruplardan söz ederek onların, bazı şahısları, özellikle Ehl-i Beyt imâmlarını peygamber veya ilah olarak görmeleri, Kur'ân'ın tahrif edildiğine inanmaları gibi görüşlerini aktarmakta; kendilerini İslam dininden sayan bu fırkaların aslında kafir olduğunu, bunların arkasında İslâm'ın karşısında tattıkları yenilgiyi hazmedemeyen

[35] *Fisal*, II, 266.
[36] *Fisal*, II, 270.
[37] *Fisal*, V, 35.
[38] *Fisal*, V, 42.

ve İslâm'ı içerden yıkmak isteyen İranlı Mecûsîlerin bulunduğunu ifade etmektedir.[39]

5. Hariciler

Haricilerin Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkaları, Abdullah b. Yezîd el-İbâdî el-Ğazzârî el-Kûfî'nin taraftarlarıdır. En uzakları da Ezârika'dır.[40]

Mezheplerinin temeli, imân-küfür, bunların mahiyeti, tekfîr, va'îd ve imâmet konularıdır. Bu konuların dışında ihtilaf etmişlerdir.[41]

İbâziyye, Batihiyye, Ezârika, Necedât, Sufriyye, Meymûniyye, Acâride, Beyhesiyye, Reşidiyye, 'Ûfiyye, Fâdiliyye, Mükremiyye, Hafsiyye gibi fırkalar halinde Haricilerin görüşlerini aktarıp eleştiren İbn Hazm, "günümüzde, Haricî fırkalardan sadece İbâdiyye ve Sufriyye kalmıştır"[42] demektedir.

[39] Bkz. *Fisal*, II, 273-275, V, 35-50.
[40] *Fisal*, II, 266.
[41] *Fisal*, II, 270.
[42] *Fisal*, V, 53.

EŞ'ÂRİYYE

I. GENEL OLARAK EŞ'ÂRÎLİK

Adını imamı Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî (324/935)'den alan Eş'âriyye, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"[43] düşüncesini temsil eden ve en çok benimsenen İslâm Mezheplerinden biridir.[44]

Bu mezhep, ilahî sıfatlar, kulların fiilleri, imân-küfür konularındaki görüşlerinden dolayı muhaliflerince "Müşebbihe"[45], "Cebriyye"[46] ve "Mürcie"[47] gibi isimlerle de

---

[43] *Sünnet*: Hz. Peygamber (s. a.v.)'in söz, fiil ve davranışlarını içine alan bütün hareket tarzlarına ıtlak olunur. ***Cemaat***: Resûl-i Ekrem'in bütün hareket tarzlarını benimseyen topluluktur. Bu topluluk, en başta Hz. Peygamber (s. a.v.)'in Ashabı ve daha sonra onların hareket tarzlarını, inançlarını benimseyenlerdir. Buna güre ***"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"*** tabiri bütün müslümanları içine alan bir genişlik arz eder. (Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, Konya 1992, s. 59.)

[44] Kevserî, Muhammed Zâhid, *"Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış"*, çev. Seyit Bahçıvan, S.Ü. İlahiyat fak. Dergisi, sy. 12, Konya 2001, s. 42; Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965, s. 172; Gölcük, *a.g.e.*, s. 59.

[45] Bkz. *Fisal*, II, 322, 335, 348; V, 78. Eş'ârî'nin haberi sıfatlarla ilgili görüşleri teşbihi çağrıştırmaktadır. (Bkz. Eş'ârî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk. Beşir M. Uyûn, Dımaşk 1990, s. 104-112; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb*, thk. Abdullah Ş. M. el-Cüneydî, Medine 1413, s. 127-133.)

[46] Bkz. Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Ankara 1964, I, 188. Eş'ârî'nin cebri çağrıştıran görüşleri için bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 141,151; Eş'ârî, *İbâne*, s. 46, 130-138, vdğr.; Eş'ârî, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, thk. Hamûde Ğurâbe, Kahire 1975, s. 99, 110-117; Eş'ârî,

anılmıştır. Bu mezhep mensuplarına Eş'ârî'nin çoğulu olan "Eşâ'ira" adı da verilir.

Daha önce siyasî ve itikadî birer fırka olarak ortaya çıkan Haricîler ile Şiâ'dan sonra II/VIII. yüzyılın başlarında ilahî sıfatları nefyeden Cehmiyye, ardından itakadî konularda nassları te'vil ederek aklı nakle hâkim kılmaya çalışan Mu'tezile teşekkül etmeye başlamış, bunlara bir tepki olarak da Müşebbihe ve Mücessime ortaya çıkmış, fakat bu akımlar müslümanların çoğunluğu tarafından "Ehl-i Bid'at" olarak adlandırılmıştır.

II/VIII. Yüzyılın başlarında Hasan-ı Basrî (110/728)'den itibaren oluşmaya başlayan Ehl-i Sünnet akaidî, bir taraftan itikadî konularda nasslara sımsıkı bağlanmayı zaruri ve yeterli gören İmâm Mâlik (179/795), Şafiî (204/819) ve Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi belli başlı muhafazakar âlimlerin oluşturduğu Selefiyye, diğer taraftan nassları esas almakla birlikte itikadî meseleleri akıl ilkeleriyle desteklemeyi gerekli bulan Ebû Hanîfe (150/767) ile öğrencileri, bunların yanı sıra İbn Küllâb el-Basrî (240/853), Hâris el-Muhâsibî (243/857), Ebu'l-Abbâs el-Kalânîsî (?)[48] ve Ebû Ali

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1990, II, 230.

47 Bkz. *Fisal*, II, 265-266; V, 73.

48 Kalânisî hakkında bilinen onun İbn Küllâb ve Muhasibî'nin çağdaşı olduğudur. (Gölcük, *a.g.e.*, s. 68.)

el-Kerâbîsî (247/862) gibi âlimlerin, öncülüğünü yaptığı kelâmcılar tarafından temsil edilmekteydi.

Mu'tezile mensuplarının, nakli ihmal edip itidal çizgisini aşan akılcı bir metot takip etmeleri, Abbâsîlerin nüfuzundan faydalanarak inanç ve düşünce özgürlüğünü engellemeye çalışmaları, halkın sevip saydığı Ahmed b. Hanbel (241/855) gibi âlimlere eziyet etmeleri, IV/X. Yüzyılın başlarında köklü Sünnî Kelâm Mekteplerinin doğmasına zemin hazırladı. Eş'ârî'nin kurduğu mezhep de onlardan birini teşkil etmiştir.[49] Eş'ârî'nin, Mâverâünnehir'deki Ebû Mansûr el-Mâturîdî (333/944) ile Mısır'daki Ebû Cafer et-Tahâvî (321/932)'ye paralel olarak, yaşadığı devirde Ehl-i Sünnet'in İmâmı sayılan Ahmed b. Hanbel'in nasslardan belirleyip savunduğu itikadi ilkeleri, daha önce Ebû Hanîfe ile İbn Küllâb'ın yaptığı gibi akıl ilkeleri ile destekleyip uzlaştırmaya çalışmasından sonra İslâm düşünde tarihinde yeni bir dönem başlamış ve Kelâm ilmi, Ehl-i Sünnet âlimlerince meşrû kabul edilerek temel dinî ilimlerden biri haline gelmiştir.[50] Eş'ârî'nin, Ehl-i Sünnet akâidini kelâmî metotlarla savunması büyük yankılar uyandırmış, Şafiî ve Mâlikî âlimlerin pek çoğu ile bazı Hanefî ve Hanbelî âlim-

49 Yavuz, Yusuf Şevki, *"Eş'âriyye"*, *DİA*, XI, 448.

50 Doğan, Lütfi, *Ehli Sünnet Kelâmında Eş'ârî Mektebi*, Ankara 1961, s. 19; Yavuz, *a.g.m.*, s. 448.

ler, onun metodunu benimseyip geliştirmeye başlamışlardır.

Eş'ârî'nin akıl ile nakli birleştiren mutedil bir metot kullanması ve mensuplarının tasavvufa olumlu bakması, Eş'ârîliğin kısa zamanda gelişip geniş bir yelpazeye yayılmasını ve Ehl-i Sünnet'in en büyük kolu haline gelmesini sağlamıştır.[51]

Eş'âriyye, öncelikle Irak ve Şam bölgelerinde yayıldı. Ardından Hicaz, Horasan, Kuzey Afrika ve Endülüs'e yayıldı.[52] Ancak hicrî beşinci asırda, Tuğrul Bey'in veziri Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed el-Kündürî, Mu'tezilî fikirlere kapılıp Eş'ârîleri va'z ve tedrisattan menetti (455/1063). Şam, Irak, Hicaz ve özellikle Horasan'da Eş'ârîler tazyik altında kaldılar. Fakat Tuğrul Bey'in vefatıyla Alparslan, tahta geçince bu veziri hapsedip öldürdü ve onun yerine Nizamü'l-Mülk'ü tayin etti (456/1064). Nizamü'l-Mülk (485/1092), Eş'ârîliği yeniden canlandırdı. Şafiî âlimi Ebû İshâk eş-Şirâzî (476/1083) adına Dicle kenarında bir medrese inşa ettirdi ve onu müderris tayin etti. Keza Nisâbûr'da yine Eş'ârîlerden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085) namına bir medrese yaptırdı. Bunların dışında

[51] Kevserî, *a.g.m.*, s. 41-44; Yavuz, *a.g.m.*, a.y.

[52] Kevserî, a.g.m, s. 42-43; Çağatay - Çubukçu, *a.g.e.*, s. 172, 173.

Nizamü'l-Mülk, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Musul ve Merv gibi birçok şehirde Eş'ârîler için medreseler kurdu.[53]

Eş'ârî'nin çizgisini kendisinden sonra güçlü âlimlerin takip etmesi, hareketin sistemli bir "Kelâm Mektebi" haline gelmesini sağladı. İbn Mücâhid (370/980), Ebu'l-Hasen el-Bahilî (373/983) ve Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed et-Taberî (380/990), Eş'ârî'den doğrudan doğruya sistemini alan kişilerdi. Bunlardan sonraki tabakadan Eş'ârî'nin takipçileri arasında Bahilî'den ders alan Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî (403/1013), Ebû İshak el-İsferâyînî (418/1024) ve Ebû Bekr Muhammed b. Fûrek (406/1015)'i görebiliyoruz. Özellikle bu üçü, Eş'ârî'nin fikirlerini yerleştirme ve geliştirmede büyük bir görev almışlardır.

Bâkıllânî'den sonra İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085), Eş'ârîliği daha da inkişaf ettirerek aklî istidlâlleri felsefileştirmiştir.[54] Kündürî'nin estirdiği terör ortamın-

[53] İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, Beyrut 1991, s. 108; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin b. Ahmed, *Vefeyâtü'l-'A'yân*, V, 138-142; Sübkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdülvahhab b. Ali, *Tabakâtü'ş-Şafiîyye el-Kübrâ*, thk. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tenâhî, Kahire 1976, III, 390-394; Mehmed Şerefeddin, *"Selçûkîler Devrinde Mezâhib"*, yayına hazırlayan: Seyit Bahçıvan, Marife Dergisi, y. 2, sy. 2, Konya 2002, s. 265-270; Çağatay - Çubukçu, *a.g.e.*, s. 173; Subhî, A. Mahmut, *Fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 1985, II, 40-41; Yavuz, *a.g.m.*, s. 448-449.

[54] Doğan, *a.g.e.*, s. 53.

dan kaçarak yerleştiği Mekke ve Medine'de yaptığı İmamlığından ve ilmî faaliyet-lerinden dolayı kendisine "İmâmü'l-Haremeyn" adı verilmiştir. Nizamü'l-Mülk, idareye geçince o da geri dönmüş ve Nizâmiye Medreselerinde hocalık yapmıştır.[55]

Eş'ârî Mezhebi, Gazalî (505/1111)'nin elinde, son şekliyle Kelâm tarihindeki yerini aldı.

Eş'ârîliğin tarihi gelişimini kısaca zikrettikten sonra İbn Hazm'ın *"Fisal"*de kendilerinden alıntılarda bulunduğu ve eleştirdiği belli başlı Eş'ârî şahsiyetlerden bahsedelim.

[55] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 108, 279, 280; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 138-139; Sübkî, *a.g.e.*, III, 391-392, V, 180-181; Mehmed Şerefeddin, *a.g.e.*, s. 266.

II. EŞ'ÂRÎLİĞİN İLERİ GELEN ŞAHSİYETLERİ

1. Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî

Tam adı, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshak b. İsmail b. Abdillah b. Musa b. Bilâl b. Ebî Bürde b. Ebî Musa el-Eş'ârî'dir. Yemen'deki Eş'âr Kabilesine mensup olan sahabi Ebû Musa el-Eş'ârî'nin soyundan geldiği için Eş'ârî adıyla anılmıştır. Yaygın kanaate göre 260/873 yılında Basra'da doğmuş ve 324/936 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.[56]

Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'ârî, babasının vasiyeti üzerine sünnî bir âlim olan Yahya b. Zekeriya es-Sâcî'den ders aldı. Annesinin, Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (303/915) ile evlenmesinden sonra onun himayesinde yetişti ve kelâm ilmini onun yanında tahsil etti. Diğer taraftan Abdullah b. Halef, Ebû Halife el-Cumahî, Sehl b. Nûh ve Muhammed b. Ya'kûb gibi sünnî âlimelerden hadis ve fıkıh dersleri aldı.[57] Basra'da oturduğu yıllarda zaman zaman Bağdat'a giderek Ebû İshak el-

[56] el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmet b. Ali el-Hatip, *Tarih-i Bağdat*, Beyrut 1988, XI, 346; İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 34, 36, 71, 102, 127, 324; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 284; Sübkî, *a.g.e.*, III, 347; Subhânî, Ca'fer, *Buhûs fi'l-Mileli ve'n-Nihal*, Beyrut 1991, II, 8; Doğan, *a.g.e.*, s. 18; Ğurâbe, Hamûde, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî*, Kahire 1983, s. 60, 80; İrfan Abdulhamid, *"Eş'ârî"*, *DİA*, XI, 444.

[57] Bağdadî, *a.g.e.*, XI, 347; İrfan Abdülhamid, *a.g.m.*, s. 444; Doğan, *a.g.e.*, s. 20.

Mervezî'nin Mansûr Camii'ndeki cuma derslerine katıldı ve ondan Şafiî fıkhını aldı.[58]

Hocası Cübbâî'nin etkisiyle kırk yaşına kadar Mu'tezilî görüşleri benimsemesine, hatta bu görüşleri savunan eserler yazmasına rağmen 300/912 yılı civarında, hocasıyla girdiği münazaralar ve gördüğü bir rüyanın neticesinde[59] bir cuma günü Basra Camii'nde minbere çıkarak Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e katıldığını ve Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikâdını benimsediğini açıkladı.[60]

Eş'ârî'nin, girdiği bu yeni merhalede *"el-İbâne"* adlı eserini kaleme aldığını görüyoruz. Eş'ârî, bu eserinde yeni ayrılmış olduğu Mu'tezile'nin görüşlerini hararetle eleştirmekte ve eserin hemen başında Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsediği-ni belirterek onun için övgü dolu ifadelerde bulunmaktadır.[61] Eş'ârî, Mu'tezile'nin aşırı akılcılığına karşı çıkışının etkisiyle olacaktır ki önce Ahmed b.

---

[58] Bağdadî, *a.g.e.*, XI, 347; İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 35; İrfan Abdülhamid, *a.g.m.*, s. 444; Doğan, *a.g.e.*, s. 20.

[59] Eş'ârî'nin, Mu'tezileden ayrılış sebepleri için bkz. Suhânî, *a.g.e.*, II, 16-27; Ğurâbe, *a.g.e.*, s. 61-66. Cübbâî ile yaptığı münazaralar için bkz. Sübkî, *a.g.e.*, III, 356-358.

[60] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 38-43; Sübkî, *a.g.e.*, III, 347-348; Doğan, *a.g.e.*, s. 18-19; Çağatay - Çubukçu, *a.g.e.*, s. 172; Ğurâbe, *a.g.e.*, s. 61,62; İrfan Abdülhamid, *a.g.m.*, s. 444.

[61] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 43.

Hanbel'e karşı teslimiyetçi bir tavır takınmış; fakat kısa bir süre sonra, itikadi esasları aklın ilkeleriyle destekleyerek nassları ön plana çıkaran üçüncü bir merhaleye ulaşmıştır ki bu, Mâturidî paralelinde "Sünnî Kelâm Metodu"nun başlangıç dönemini oluşturur.[62] Bu üçüncü dönemde Eş'ârî, *el-Luma'* adlı eserini yazdı. *el-İbâne*'de Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını açıkça ifade eden ve onun metodunu savunan; el, yüz, istiva gibi haberi sıfatları "keyfiyetsiz" olarak Allah Teâlâ için kabul eden[63] Eş'ârî, *el-Luma*'da ise Ahmed b. Hanbel'den hiç söz etmediği gibi onun metodunu da savunmuyor. Aksine nazar ve istidlâlde daralan Hanbelîleri eleştiriyor[64]; el, yüz, istiva gibi haberi sıfatlardan söz etmiyor, bu konularda tamamen sissiz kalarak bunların yerine Allah (a.c.)'ın cismiyetten münezzeh olduğu, yaratılanlara benzemediği konusu üzerinde geniş bir şekilde duruyor.[65]

---

[62] İrfan Abdülhamid, *a.g.m.*, s. 445.

[63] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 97-112.

[64] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 22-23; Eş'ârî, *Risâle fî İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, Haydarâbâd 1344, s. 1-2; Ğurâbe, *a.g.e.*, s. 76-77.

[65] Ğurâbe, Hamûde, *"Takdîm"*, *Luma'*, Eş'arî, s. 4-5. *Luma'*ı tahkik eden Hamûde Ğurâbe, Eş'ârî'nin *Luma'*da haberi sıfatlardan söz etmemesinin, bu konudaki fikirlerinden vazgeçtiği anlamına gelmediğini; sadece bu konuda sükut ettiğini, sükutun da ikrardan olduğunu belirtmekte; ikinci olarak, Eş'ârî'nin bu konularda "keyfiyetsiz" kaydını koyduğunu, dolayısıyla bunun, tenzih fikriyle çelişmediğini ifade etmektedir. (Bkz. Ğurâbe, *a.g.m.*, s. 8.)

Allah Teâlâ'nın, her asrın başında gönderdiği müceddidlerden biri[66] olarak, yani "hicrî üçüncü asrın müceddidi" olarak kabul edilen[67] Eş'ârî, genelde İslâm düşüncesi, özelde de Kelâm ilmi için bir dönüm noktasıdır. Zira onunla Ehl-i Sünnet, hâkimiyeti ele geçirdi ki halkın çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Kelâm ilim de onun sayesinde meşruiyet kazanarak diğer dinî ilimler arasındaki yerini aldı.[68]

Eserleri: Eş'ârî'nin, gerek Mu'tezilî iken gerekse daha sonra yazdığı eser sayısının 200 civarında olduğu söylenmektedir.[69] H.300 senesine kadar Mu'tezilî iken yazdığı eserlerinden hiçbiri bize kadar ulaşmamıştır.

Eş'ârî'nin günümüze kadar ulaşan ve basılmış olan eserleri şunlardır:

1. ***Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn.*** İslâm Mezheplerinden tarafsız olarak bahseder. Kelâm konusundaki ince ihtilaflardan, Allah (a.c.)'ın isim ve sıfatlarıyla Kur'ân-ı Kerim hakkındaki görüşlerden bahseder. Eser, ilk defa Mısır'da basılmıştır (1369/1950). Daha sonra H. Ritter tarafından tek cilt olarak neşredilmiş ve çeşitli baskıları yapılmış (Wiesbaden 1963; Kahire 1969, 1970)

[66] Ebû Dâvud, Melâhim, IV/480 (4291); *Kenz*, 34623; *Mişkât*, 2473; *Cevâmi'*, 5169; *Menâkib*, I/55; *Feth*, XIII/295; *Mekâsıd*, 121.

[67] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 53; Sübkî, *a.g.e.*, III, 398.

[68] Subhî, *a.g.e.*, II, 43.

[69] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 140.

olan eser, bilahere Muhyiddin Abdülhamid tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde basılmıştır (Beyrut 1990).

2. ***el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne.*** Eş'ârî'nin, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kâleme aldığı ilk eser olması muhtemeldir. Kitabın başında Ahmed b. Hanbel için övgü dolu ifadeler kullanmaktadır. Eserde Kelamullah, Ru'yet, ecel, rızık, kader, şefaat, kabir azabı ve imâmet konularına yer verilmiştir. Haydarâbâd (1321, 1322) ve Kahire'de (1344) çeşitli baskıları yapılmış olan eser, daha sonra Beşir Muhammed Uyûn tarafından tahkik edilmiştir (Dımaşk 1990).

3. ***Risâle fî İstihsani'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm.*** Kelâm ilminin müdafası yapılmaktadır. Bu eserin, Eş'ârî'nin Mu'tezilî iken yazmış olması ihtimali olduğu iddia edilmektedir.[70] Ayrıca yapılan son araştırmalara göre bu eserin gerçek isminin, *"el-Hâs ale'l-Bahs"* olduğu ifade edilmektedir.[71] Eser, ilk olarak Haydarâbâd'ta basılmış (1344) daha sonra R. J. Mc Carthy tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1953).

4. ***el-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'.*** Kur'ân, Allah (a.c.)'ın iradesi, ru'yetullah, kader, istitâ'a, imân, va'd ve va'îd ile imâmet konularından bahsedilmektedir. Hamûde Ğurâbe tarafından tahkik edilmiş olan bu eserin, çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire 1975, 1988).

[70] Zettersteen, K. V., *"Eş'ârî"*, İ.A., IV, 391.

[71] İrfan Abülhamid, *a.g.m.*, s. 447.

5. ***Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb***. Kafkas dağlarının Hazar denizi ile bitiştiği yerde bulunan Bâbu'l-Ebvâb/Demirkapı kasabasında bulunan âlimlere yazdığı ve Ehl-i Sünnet'in ittifak ettiği konuların ifade edildiği bir eserdir. Muhammed Seyyid el-Celyend tarafından *"Usûlü Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a"* adıyla neşredilmiş olan (Kahire 1987) eser, daha sonra Abdullah Şakir M. el-Cüneydî tarafından tahkik edilerek yukarıdaki isim ile neşredilmiştir (Medine 1413).

6. ***Risâletü'l-İmân***. Spitta tarafından Almancaya çevrilmiştir (Libzech 1876).

2. Kâdı Ebû Bekr el-Bâkıllânî

Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. Kâsım el-Bâkıllânî'dir.[72] 338/950 yılında Basra'da doğduğu tahmin edilen Bâkıllânî, Bağdat'ta ikamet edip tahsilini orada yapmış ve orada meşhur olmuştur. Eş'ârî'nin iki talebesi İbn Mücâhîd ve el-Bâhilî'den ders almıştır. Ders arkadaşları arasında Ebû İshak el-İsferâyînî ve İbn Fûrek bulunmaktadır.[73]

Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî'nin tespit ettiği prensipleri bir doktrin haline getiren Bâkıllânî, Sünnî Kelâm Sistemi Eş'ârî

[72] İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 269.

[73] Gölcük, *a.g.e.*, s. 86.

Ekolünün belli başlı üç imamından biridir- ki diğer ikisi, Eş'ârî ve Gazâlî'dir.[74] Bâkıllânî'den önce Basra Medresesinde, Hint-Yunan felsefe ve ilâhiyatından istifade edilerek Kelâm meseleleri tetkike başlanmış ise de henüz sistemli bir şekilde tedvin çalışmalarına girilmemişti. Diğer taraftan Ehl-i Sünnet Ekolünde Eş'ârî, Maturîdî ve diğerlerinin eserleri vasıtasıyla Kelâm meseleleri işlenmiş ve muhaliflere karşı müdafaalarda bulunulmakta idi. Fakat bu çalışmaları yeni baştan akıl ve felsefe yolu ve yeni bir zihniyetle tetkik ederek sistemleştiren kişi, Eş'ârî Mektebinin müessis İmâmı Bâkıllânî olmuştur.[75]

403/1013 yılında vefat eden Bâkıllânî, pratik zekâsı, kuvvetli hafızası, derin vukufu, başarılı münazaraları, üstün hitabeti ve çok yönlü ilmî şahsiyeti ile tanınan bir âlimdir. Bundan dolayı kendisine "Hicrî IV. asrın müceddidi; Ehl-i Sünnet'in kılıcı; Ümmetin lisanı" gibi ünvanlar verilmiştir.[76]

Bununla beraber İbn Hazm, *Fisal*'ında ona atfettiği çeşitli görüşlerden hareketle onu şiddetle eleştirerek tekfîr etmektedir.[77]

[74] Gölcük, Şerafeddin, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, Ankara 1997, s. 30.

[75] Doğan, *a.g.e.*, s. 55.

[76] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 53, 54, 219, 223; Gölcük, *"Bâkıllânî"*, TDVİA, IV, 531.

[77] Bkz. *Fisal*, V, 76, 80, 92, 93, 94, 95.

Eserleri: Elli bin varak tutan eserlerinin olduğu ifade edilen[78] Bâkıllânî'nin kaynaklarda 55 kadar eserinin adı zikredilmektedir.[79] Ancak günümüze kadar gelebilmiş mevcut eserleri şunlardır:

1. *Kitâbu't-Temhîd fi'r-Red ala'l-Mülhide ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*. Üç defa tahkik edilmiş olan eser ilk önce Mahmud M. el-Hudayrî ve Abdulhâdî Ebû Rîde tarafından tahkik edilmiştir (Kahire 1947). R. J. Mc Carthy tarafından da tahkik edilen (Beyrut 1957) eser, daha sonra 'İmâduddin Ahmed Haydar tarafından tahkik edilerek *"Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil"* adıyla basılmıştır (Beyrut 1987).

2. *el-Beyân ani'l-Fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve's-Sihr ve'n-Nârencât*. Eser, R. J. Mc Carthy tarafından tahkik edilerek basılmıştır (Beyrut 1958).

3. *İ'câzü'l-Kur'ân*. Seyyid Ahmed Sakr tarafından tahkik edilmiş olan eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire 1954, 1963, 1972).

4. *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhu velâ Yecûzu el-Cehlu bih*. M. Zahid el-Kevserî tarafından tahkik edilen

[78] İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, thk. M. Z. el-Kevserî, Bağdat 1955, s. 174.

[79] Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 42.

(Kahire 1949, 1963, 1993) eser, *"Risâletu'l-Hurra"* adıylada da bilinir.[80]

5. *Hidâyetü'l-Müsterşidîn*. Sadece Nübüv-vetle ilgili olan altıncı bölümü korunabilmiş olan eserin, Kahire'de Ezher kütüphanesinde (No: 18671/6) bir yazma nüshası bulunmaktadır.

6. *Menâkibü'l-Eimme*. Şam'da Zahiriyye kütüphanesinde (No: 85, 66 -Bd.2-) iki cüzden bir nüsha mevcuttur.[81]

7. *et-Takrîb ve'l-İrşâd fi Usûli'l-Fıkh*. Abdülhamit b. Ali Ebû Zenîz tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde basılmıştır (Beyrut 1997).

8. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. İki büyük ciltten oluşan bu eserin, sadece birinci cildi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu cildin bir yazma nüshası İstanbul Kara Mustafa Paşa Kütüphanesinde (No: 6) bulunmakta olup Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır. İki ciltten bir bölüm de Rabat'ta el-Mektebetü'l-Hasaniyye'de bulunmaktadır.[82] Bu eserin, hicrî yedi veya sekizinci asırlarda *"Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân"* adıyla Şeyh Ebû Abdillah es-Sayrafî tarafından bir muhtasarı yazılmıştır. Bu muhtasar eser, Dr.

[80] Seyyid Ahmed Sakr, *"Mukaddime"*, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Bâkıllânî, thk. S. A. Sakr, Mısır 1972, s. 45.

[81] Gölcük, *a.g.e.*, s. 43-44.

[82] Sezgin, Fuat, *"Mukaddimetu Nâşir"*, *el-İntisâr lil-Kur'ân*, Bâkıllânî, tıpkı basım, Frankfurt, 1986, s. 7.

Muhammed Zağlul Sellâm tarafından tahkik edilerek basılmıştır (İskenderiyye 1971).[83]

3. İbn Fûrek

Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-Ensârî el-İsfehânî'dir.[84] Eş'ârî mezhebinin Nisabur ve civarında yayılmasını sağlayan sünnî kelâmcı, usûlcü, dilci, müfessir, muhaddis ve mutasavvıftır. İsfahan'da 330/941 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir.[85]

İbni Fûrek, İsfahan'da başladığı öğrenimine Basra ve Bağdat'ta devam etti. Eş'ârî'nin talebelerinden el-Bâhilî'den Bâkıllânî ve İsferâyînî ile birlikte ders aldı. Bağdat'taki tahsilinden sonra, devrin önemli şehirlerinden Rey, Şiraz, Nisabur ve İsfahan'da Mu'tezile ve Kerrâmiye'ye karşı mücadelelerde bulundu. Hayatı boyunca dinî ilimlerle meşgul olan ve pek çok eser berakıp talebe yetiştiren[86] İbn Fûrek ömrünün son yıllarını Gazneli Mahmut'un yanında Gazne'de geçirdi.[87]

---

[83] Bkz. es-Sayrafî, eş-Şeyh Ebû Abdillah, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân li'l-Bâkıllânî*, thk. M. Zağlul Sellâm, İskenderiye 1971, s. 50.
[84] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 232; Zehebî, *a.g.e.*, XVII, 214; Sübkî, *a.g.e.*, IV, 126.
[85] Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 91; Yavuz, Yusuf Şevki, "*İbn Fûrek*", *DİA*, XIX, 495.
[86] İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 272; Sübkî, *a.g.e.*, IV, 127; Gölcük, *a.g.e.*, s. 93.
[87] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 233; Gölcük, *a.g.e.*, a.y.

İbn Fûrek, İlâhî sıfatlar konusunda Eş'ârî'ye uyuyor. Yalnız Eş'ârîliğe sistemli bir şey getiriyor ki o da zahirleri teşbihe kaçan hadisleri te'vil tarzıdır. Mu'tezile'den aldığı bu tarzı daha önce kullananlar olmuşsa da onun sistemleşmesini İbn Fûrek'te görüyoruz.

Bir taraftan Bâkıllânî, Eş'ârî kelâmını mantık ve felsefe ile techiz ederken, diğer taraftan İbn Fûrek'in bu mektebe getirdiği te'vil ile Eş'ârîlik, aklî bir sistem halini aldı.[88]

Diğer taraftan İbn Fûrek'i şiddetle eleştirip tekfîr eden İbn Hazm, onun, "Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin ölümüyle beraber sona erdiği ve onun, şu anda peygamber olmadığı" görüşünde olduğu gerekçesiyle Gazneli Mahmut (421/1030) tarafından öldürüldüğünü iddia etmekte ve "Bu işten dolayı Allah, Mahmut'un ecrini en güzel şekilde versin, İbn Fûrek ve şiasına da lanet etsin" diyerek memnuniyetini dile getirmektedir.[89]

Ancak, Ehl-i Sünnet taraftarı Gazneli Mahmut'un, İbn Fûrek gibi sünnî bir âlimi öldürtmesi mümkün görünmemektedir.[90] Nitekim Sübkî, İbn Fûrek'in hücumlarına karşı koyamayan teşbihçi Kerrâmîlerin, söz konusu iddia ile onu Gazneli Mahmut'a şikayet ettiklerini; ancak, saraya çağrılan İbn Fûrek'in, "Değil mecazen, gerçek olarak Hz. Mu-

---

[88] Doğan, *a.g.e.*, s. 57-58.
[89] *Fisal*, V, 84.
[90] Yavuz, *a.g.m.*, s. 496.

hammed (s.a.v.), ebediyen Allah (a.c.)'ın Resûlüdür, kabrinde diridir" diyerek bu konudaki düşüncesini ifade edip durumu açıklığa kavuşturması üzerine kendisine ikramda bulunulduğunu; fakat, kurdukları tuzağın işe yaramadığını gören Kerrâmîlerin, onu zehirleyip öldürdüklerini (406/1015) ifade temektedir.[91]

İbn Hazm'ın bu konudaki iddiasına da değinen Sübkî, "İbn Hazm, Eş'ârî mezhebini anlayamamış, onlarla Cehmîleri birbirlerinden ayıramamıştır; itakatlarını bilmemektedir" diyerek İbn Hazm'ı bu konuda eleştirmektedir.[92]

Eserleri: İbn Fûrek'in, 100-120 kadar eser kâleme aldığı belirtilmektedir.[93] Ancak bunlardan günümüze kadar ulaşabilmiş olanları şunlardır:

1. *Risâle fi İlmi't-Tevhid*. Bursa Bölge yazmalar. (Ârif Hikmet ktp. No: 47).

2. *Şerhu'l-Âlim ve'l-Müteâlim*. Millet kütüphanesinde (Murat Molla, No: 1827) bir yazma nüshası bulunan eser, Yusuf Şevki Yavuz tarafından tahkik edilerek yayına hazırlanmıştır.

3. *Mücerredu Makâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'ârî*. Daniel Gimaret tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1986).

[91] Sübkî, *a.g.e.*, IV, 131.

[92] Sübkî, *a.g.e.*, IV, 132.

[93] İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 233; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 272; Yavuz, *a.g.m.*, s. 497.

4. *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuh*. Musa Muhammed Ali tarafından tahkik edilmiştir (Beyrut 1985).

5. *el-Hudûd fi'l-Usûl* (Beyrut 1342).

6. *el-İbâne an Turuki'l-Kâsidîn ve'l-Keşf an Menâhici's-Sâlikîn*. Topkapı Sarayında (Hazine, No: 308) bir yazma nüshası bulunmaktadır.

7. *Tefsîru'l-Kur'ân*. *Meâni'l-Kur'ân* adıyla da bilinen eserin Müminûn suresinden Nâs sûresine kadar olan sûrelerin tefsîrini içeren bir yazma nüshası, Millet kütüphanesinde (Feyzullah Efendi, No: 50) mevcuttur.

8. *el-İntika min Ehâdîsi Ebi Müslim* (Darü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, No: 41/7).[94]

4. Simnânî

Tam adı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Kâdî el-Hanefî es-Simnânî.

Irak bölgesinin Simnân şehrinde 361/972 yılında doğan Simnânî, tahsilini Bağdat'ta yaptı. Dârakutnî gibi Bağdatlı muhaddislerden hadis dinledi.

Kendisiyle hadis müzakeresinde bulunan Bağdadî, onun, güvenilir, fâzıl, çalışkan ve hoş sohbet bir âlim oldu-

[94] Yavuz, *a.g.m.*, s. 497-498.

ğunu, fıkıhta Hanefî Mezhebinden olduğunu, Usûl/itkad'-da da Eş'ari mezhebine bağlı olduğunu ifade etmektedir.[95]

Sonradan gözlerini kaybeden Simnânî, Musul'da kâdılık yaparken 444/1052 yılında 83 yaşında vefat etti.[96]

Özellikle ilahi sıfatlar konusunda Simnânî'ye çeşitleri görüşleri atfedip onu tekfîr eden İbn Hazm, onun hakkında "Musul kâdısı Ebû Cafer es-Simnânî el-Mekfûf/kör, Ebû Bekr el-Bâkıllânî'nin en büyük öğrencisi ve günümüzde Eş'ârîlerin başıdır"[97] demekte, ona ait olduğunu iddia ettiği *"Kitâbu'l-Kebîr"*[98] adlı bir kitaptan sık sık alıntılarda bulunmaktadır.

Simnânî'nin, fıkıh konusunda da çeşitli kitaplar yazdığı belirtilmekte;[99] ancak herhangi bir eserinin günümüze kadar ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

---

[95] Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 355

[96] Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 355; İbn Asâkir, *a.g.e.*, s. 259; Zehebî, *a.g.e.*, XVII, 651; Safadî, Salahuddin Halil b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden 1974, II, 65; İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ' Zeynuddin Kâsım, *Tâcu't-Terâcim*, thk. M. H. Ramazan Yusuf, Dımaşk 1996, s. 256; el-Kuraşî, Muhyiddin Ebû Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hılv, Riyad 1993, III, 57; Brockelmann, *GAL*, Halle 1937, I, 636; Kahhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VIII, 318; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1989, IV, 314.

[97] *Fisal*, VI, 77.

[98] Bkz. *Fisal*, VI, 95.

[99] Bkz. Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 256; el-Kuraşî, *a.g.e.*, III, 58; Ziriklî, a.g.e, a.y.; Brockelmann, *GAL*, a.y.

Adlarını zikrettiğimiz bu imâmların dışında Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (465/1072), Ebû Bekr el-Beyhakî (458/1066), Süleyman b. Halef el-Bâcî (474/1081), Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037), Ebû Bekr Muhammed İbnu'l-Arabî (543/1148), Kâdı İyâz (544/1149), Abdülkerim eş-Şehristânî (548/1153), İbn Asâkir (571/1176), Fahreddin er-Râzî (606/1210), Kâdı Beydâvî (685/1287), 'Adududdin el-Îcî (756/1355), Tâcuddin es-Sübkî (771/1370), Celaleddin ed-Devânî (908/1502) ve Süyûtî (911/1505) gibi şahıslar, Eş'ârî Mezhebinde önemli bir yer teşkil etmektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"EL-FİSAL"DE EŞ'ÂRÎLERİN GÖRÜŞLERİ VE KONUNUN DEĞERLENDİRMESİ

I. ALLAH'IN İSİM VE SIFATLARI

1. Allah (a.c.)'ın İsimleri

Bâkıllânî ve İbn Fûrek gibi son dönem Eş'ârîlerin, Allah (a.c.)'ın ilim, kudret, izzet gibi isimleri/sıfatları konusunda şöyle dediklerini gördüm: "Bu isimler, Allah (a.c.)'ın isimleri değildirler, bunlar Allah (a.c.)'a başkaları tarafından yapılmış isimlendirmelerdir. Zira, Allah (a.c.)'ın tek bir ismi vardır."[1]

Yine onlardan birisi bana, Allah (a.c.)'ın isminin, "Allah" şeklindeki sözümüzden ibaret olduğunu ve bunun, sadece zâtına değil, Zât-ı Bârî'ye bütün sıfatlarıyla vaki olduğunu, kapsadığını söyledi.[2]

Bâkıllânî, İbn Fûrek ve onlara uyan câhil ve sapıklar, "Allah (a.c.)'ın isimleri diye bir şey yoktur. Onun sadece bir tek ismi vardır, onun dışında başka bir ismi yoktur. *"Allah (a.c.)'ın güzel isimleri/esmâ-i hüsnâsı vardır. Bunlarla ona dua edin, onun isimleri konusunda sapanları da bırakın."*[3]

---

[1] *Fisal*, II, 324.

[2] *Fisal*, V, 76.

[3] A'râf: 180.

Şeklindeki ayet ise *"Allah (a.c.)'ın tesmiyât-ı hüsnası vardır"* anlamındadır. Resûlullah'ın *"Allah (a.c.)'ın doksan dokuz ismi vardır"*[4] şeklindeki hadisinde de *"doksan dokuz tesmiye"* kastedilmiştir" diyorlar.[5]

Yine Bâkıllânî, "Allah (a.c.)'ı, kendisini isimlendirmediği isimlerle isimlendirmek, bunu engelleyen şer'î bir hüküm olmadığı müddetçe caizdir"[6] diyor.

2. Allah (a.c.)'ın Sıfatları

Eş'ârîlerin büyüklerinden Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî şöyle diyor:

"Allah Teâlâ'nın on beş sıfatı vardır. Onların hepsi, kadîm olup Allah Teâlâ ile beraber ezelîdirler. Hepsi, Allah (a.c.)'ın gayrı ve ayrı bir şeydirler. Allah Teâlâ, onların gayrı ve ayrı bir şey olduğu gibi onların her biri de diğerlerinin gayrıdırlar, diğerlerinden ayrı bir şeydirler."

Vallahi bu görüş, Hıristiyanların görüşlerinden daha fecidir, onlardan daha çok küfre ve şirke sokar. Çünkü Hıristiyanlar, Allah Teâlâ'ya iki ortak koşup onu, üçüncüleri saymışlardır. Bunlar ise Allah Teâlâ ile beraber on beş ortak edinip onu, on altıncıları saymışlardır. Nitekim Eş'ârî, *"el-Mecâlis"* diye bilinen eserinde Allah Teâlâ ile beraber,

[4] Buhârî, Da'âvât, 29; Müslim, Zikir, 5, 6; İbn Mâce, Dua, 10.

[5] *Fisal*, V, 84.

[6] *Fisal*, V, 80.

ondan başka, onun gibi ezelî bir takım şeylerin olduğunu açıklamaktadır.

Bu açıkça tevhidi iptaldir. Onları, bu büyük sapıklığa sevk eden şey, Allah (a.c.)'ın ilminin, kudretinin, izzet ve kelâmının ancak bu lanetli yol ile ispatlanabileceğini zannetmeleridir.[7]

Onlardan bazılarına, "Madem Allah ile beraber on beş sıfatın olduğunu, hepsinin onun gayrı ve ezelî olduğunu kabul ediyorsunuz; o zaman niçin Hıristiyanlar, "Allah, üçün üçüncüsüdür" dediklerinde onlara karşı çıkıyorsunuz?" dedim; bana, "Biz, sadece Allah ile beraber yalnız iki şey edinip daha fazlasını ona ortak edinmedikleri için, onlara karşı çıkıyoruz" diye cevap verdiler.[8] Onların eski şeyhlerinden Abdullah b. Said b. Küllâb el-Basrî[9] de Allah Teâlâ'nın, kadîm ve bâkî olduğunu açıklarken, "Allah

[7] *Fisal*, V, 76.

[8] *Fisal*, V, 76.

[9] İbn Küllâb, Basra'da doğup orada şöhret bulmuştur. Vefat tarihi olarak 240/853 senesinden sonrası verilmektedir. Mu'tezile'ye karşı mücadele ettiği ve Sıfâtiyye'den olduğu bilinmektedir. O, daima Ehl-i Sünnet kelamcıları arasında zikredilmiş ve onların öncülerinden sayılmıştır. Onun beş eserinin adı kaynaklarda geçmektedir. (Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 67.) İbn Küllâb, Eş'ârîlerin şeyhlerinden değildir. O, kendi adıyla anılan "Küllâbiyye" diye bir gurubun şeyhidir. Her ne kadar Eş'ârî'nin Mu'tezile'den ayrılırken İbn Küllâb'ın görüşlerine meyletmişse de daha sonra onun taifesinden ayrılarak Ahmed b. Hanbel'in mezhebine geçmiştir. (el-Ensârî, Hammad b. Muhammed, *Mukaddime, el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Eş'ârî, Medine 1410, s. 37; İrfan Abdülhamid, M. M., *Mukaddime, Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, Eş'ârî, I, 25.)

(a.c.)'ın sıfatları, ne bâkî ne de fânîdirler, ne kadîm ne de hadîstirler; aksine onlar, ezelî olarak gayri mahlûkturlar" diyor.[10] Onların hepsi, "Allah, sıfatlarını zâtında taşımaktadır, sıfatlarının hâmilidir" demektedirler. Bu, Bâkıllânî'nin en büyük arkadaşı ve günümüzde Eş'ârîlerin ileri gelenlerinden olan Musul kâdısı Ebû Cafer es-Simnânî el-Mekfûf'un açık ifadesidir.

İşte bu Simnânî, "Kim Allah Teâlâ'yı, zâtında sıfatların taşıyıcısı olması hasebiyle cisim olarak adlandırırsa, isimlendirmede hata etmiş olsa da manada isabet etmiştir" diyor. Ve yine bu Simnânî, "Allah Teâlâ, âlem ile var olmak konusunda, kendi başına kâim olmak konusunda -cevher ve cisimlerin kaim olması gibi-, kendisi ile kâim ve kendisi ile mevcut sıfatların sahibi olmak konusunda ortaktır. Allah (a.c.)'ın, âlemin cisim ve cevherleri cümlesinden bu sıfatlarla mevsuf olmasının sabit olması gibi" demektedir. Bunlar, Simnânî'nin harfi harfine kendi ifadeleridir. Bu konuda, bu câhil bidatçi ve ahmak dinsizden daha ileri giden -Gulât-ı Müşebbihe dahil- hiçbir kimseyi tanımıyorum, bilmiyorum.[11]

[10] *Fisal*, V, 77. Eş'ârî, İslam Fırkalarınının görüşlerini tarafsız olarak aktardığı *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* adlı eserinde İbn Küllâb'ın bu görüşlerine yer vermektedir. Ancak söz konusu görüşlere katıldığını belirten herhangi bir işarette bulunmamaktadır. (Bkz. Eş'ârî, *a.g.e.*, II, 225.)

[11] *Fisal*, V, 77-78.

a. İlim

Eş'ârî, bir sözünde şöyle diyor: "Allah (a.c.)'ın ilmi, ne Allah (a.c.)'ın aynı ne de gayrıdır."

Bâkıllânî ve çoğu taraftarının da katıldığı bir başka sözünde de Eş'ârî şöyle diyor: "Allah (a.c.)'ın ilmi, onun gayrıdır. Bununla beraber o, mahlûk/ yaratılmış değildir, ezelîdir."[12]

"Allah (a.c.)'ın ilmi, onun gayrı ve hilafıdır ve o, Allah (a.c.) ile beraber ezelîdir" diyenlere cevap olarak bu görüşün, gerçek/ mücerred bir şirk ve tevhidi iptal olduğunu söylemekten başka bir söze gerek yoktur. Zira Allah Teâlâ'nın dışındaki herhangi bir şey, onunla beraber ezelî olursa Allah Teâlâ'nın, tek başına olduğu gerçeği ortadan kalkmış olup, ezelî olmak itibariyle onun bir ortağı olmuş olur. Bu da saf bir küfür, katıksız bir Hıristiyanlıktır ki hiçbir delili olmayan çürük bir iddiadır. Üç yüz seneden bu yana, bu yeni mezhepten başka, Ehl-i İslâm'dan hiçbir kimse böyle bir iddiada bulunup kesin icmayı terk etmedi.

Onlardan birisine, "Madem, Allah (a.c.)'tan başka, onun gayrı ve hilafı olan, onunla beraber ezelî olan başka bir şey vardır, diyorsunuz, peki o zaman niçin "Allah, üçün üçüncüsüdür" şeklindeki görüşleri konusunda Hıristiyanlara karşı çıkıyorsunuz" dedim. Açıkça bana, "Biz,

[12] *Fisal*, II, 293-294.

sadece üç ile sınırlı kalıp Allah (a.c.)'a bundan daha fazlasını ortak edinmedikleri için karşı çıkıyoruz" dedi.

Görüşlerinin, Hıristiyanların görüşünden daha çok şirke düşürdüğünü ve bu sözlerin, Allah (a.c.)'ın "قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ"[13] ayetini red olduğunu görünce onunla tartışmaya son verdim. Zira Allah ile beraber ondan başkası var olursa o zaman Allah, tek/ahad olmaz.

Eğer onlarla karşılaşıp tartışmasaydık ve bunu, şu asrımızda Musul kâdısı ve onların büyüklerinden olan Simnânî'nin kitapları ile Eş'ârî'nin *Kitâbu'l-Mecâlis*'i ve onların diğer kitaplarında bulmasaydık İslâm'a mensup birinin, böyle bir küfürde bulunmasına inanmazdık.[14]

Bundan daha şaşırtıcı olanı ise Bâkıllânî ve İbn Fûrek'in usûl/ kelâm konusundaki kitapları ile diğer kitaplarında "Allah Teâlâ'nın ilmi, bizim ilmimizle beraber tek bir tarif/had altındadır"[15] diye açıklamada bulunmalarıdır.

---

[13] İhlas: 1. *"De ki: O Allah, birdir."*

[14] *Fisal*, II, 302-303.

[15] İbn Hazm, başka bir yerde, bu konuda İbn Fûrek'in, adının *"el-Usûl"* olduğunu sandığı bir eserinde "Tarifler/hudut, kadîm ve muhdesatta değişiklik arz etmez" dediğini ifade etmekte ve onlara göre Allah (a.c.)'ın ilim ve kudretinin bizim ilim ve kudretimiz cinsinden olduğunu belirtmektedir. (*Fisal*, V, 78, 79. Ayrıca bkz. V, 242.)
İbn Hazm'ın bu iddiasında hatalı olduğunu düşünüyoruz. Zira Bâkıllânî, İbn Hazm'ın da adını zikrettiği *el-Hurra* diğer adıyla *el-İnsâf* adlı eserinde "Onun ilmi, yaratılmışların ilmine benzemez; o, yaratılmışların ilim sıfatıyla sıfatlandırılamaz. Aynı şekilde kudreti ve irâdesi de yaratılmışların kudret ve

Bu, küfürle karışık bir ahmaklıktır. Zira ezelî olanı, muhdesât seviyesinde çerçevelendirilmiş kılıyorlar. Mennâniye, Hıristiyanlık ve tevhidi kabul etmeyenlere yönelttiğimiz her tenkit, bu fırka için de harfi harfine geçerlidir.

Bu görüşleri, "Teğâyyür/gayrı olma, iki şeyden, ancak biri olmaksızın diğeri var olabilen şeylerde olur"[16] görüşleriyle beraber değerlendirilmelidir.

Bu görüşleri, son derece saçma bir şeydir. Zira bu, ne Kur'ân, ne Sünnet, ne akıl ne de dilden hiçbir delili olmayan bir iddiadır.[17]

"Allah (a.c.)'ın ilmi, ne onun aynı ne de onun gayrıdır. Ancak o, ezelî olan zâtî bir sıfattır" diyenlerin sözü birbirini nakzeden, çelişkili ve fasit bir sözdür. Çünkü "Allah (a.c.)'ın ilmi, Allah değildir" dediklerinde bu sözleriyle zorunlu olarak ilmin, onun gayrı olduğunu kabul etmiş olurlar. "Onun gayrı da değildir" dediklerinde de gayriliği ortadan kaldırmış olurlar.[18]

---

irâdesine benzemez" demektedir. (Bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 38.) Eş'ârî ve İbn Fûrek de Allah (a.c.)'ı sınırlayan hiçbir şeyin olmadığını ifade etmektedirler. (Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 118; İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuh*, thk. Musa M. Ali, Beyrut 1985, s. 34.)

[16] Benzeri bir tarif için bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 28; Bâkıllânî, İnsâf, s. 39. Ancak Bâkıllânî, söz konusu "ayrılık"ın Allah Teâlâ ve zâtî sıfatları konusunda düşünülemiyeceğini ifade etmektedir. (Bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 39.)

[17] *Fisal*, II, 303-304.

[18] *Fisal*, II, 304-305.

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın, Allah (a.c.)'ın isim ve sıfatları konusunda genel olarak Bâkıllânî'ye dayanarak Eş'ârîlere atfettiği bu görüşler hakkında öncelikle şunu ifade edelim ki İbn Hazm, Eş'ârîlere bu görüleri atfetmekle, daha doğrusu onların görüşlerini çarpıtmakla ve onları "müşrik" saymakla onlara büyük bir iftirada bulunmuştur.

İbn Hazm'ın Allah (a.c.)'ın isim ve sıfatları konusunda buraya kadar aktardığımız iddiaları çerçevesinde özelde Bâkıllânî'nin, genelde de Eş'ârîlerin bu konudaki görüşlerini şöyle zikredebiliriz:

Sıfat-Vasıf ve İsim-Tesmiyye ayırımı yapan Bâkıllânî, "sıfat"ı, "bir şeyde bulunan şey,[19] mevsufta bulunan veya onun için var olan şey[20]" olarak tanımlamaktadır; hayat, ilim, kudret gibi Allah Teâlâ'nın kendisi için sabit ve zorunlu sıfatları gibi. "Vasıf" ise vâsıfın, sıfata delâlet eden sözüdür.[21] Sıfatlandıran kişinin, Allah Teâlâ için sarf ettiği "O, âlimdir, diridir, kâdirdir, mün'imdir" şeklindeki sözü gibi.[22]

[19] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 27.

[20] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 244.

[21] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 27.

[22] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 245.

"İsim", aynıyla ve zâtıyla müsemmanın kendisi veya kendisine taalluk eden bir sıfattır.[23] İsme delâlet eden "tesmiyye" ise mecâzî olarak isim diye adlandırılmaktadır.[24]

Allah Teâlâ'nın hayat, kudret, ilim, irâde, sem', basar, kelâm ve bekâ gibi sıfatları olduğunu belirten[25] Bâkıllânî, Allah Teâlâ'nın bu zâtî sıfatlarının, kadîm, ezelî ve ebedî olduğunu; yaratıkların sıfatlarına benzemediğini; -İbn Hazm'ın da belirttiği gibi- onların, onun ne aynı ne de gayrı olduğunu; -İbn Hazm'ın iddiasının aksine- sıfatlarının, kendi aralarında farklılık arzetmediğini ifade etmektedir.[26]

Bâkıllânî, "Allah Teâlâ'nın sıfatlarının, ne onun aynı ne de gayrı olması" konusunda şöyle delil getiriyor:

"Sıfatlar, zâtının aynıdır denilemez, Çünkü sıfatlar, şayet zâtının aynı olursa onun benzeri bir yaratıcı ve fâil olurlar. Dolayısıyla böyle bir şey demek caiz değildir. Nitekim Hz. Ali (a.s)'ın Kur'ân konusundaki "o, ne hâlıktır, ne de mahlûktur" sözü de buna delildir. Çünkü onu hâlık olarak kabul etseydi Allah Teâlâ ile beraber ikinci bir ilah olmuş olurdu; eğer onu mahlûk olarak kabul etmiş olsaydı Allah Teâlâ'nın kelâmsız olarak var olduğu, daha sonra kelâmını yaratmış olduğu zorunlu olurdu. Bu ise doğru

[23] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 258; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 60.

[24] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 60.

[25] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 23, 35-38.

[26] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 38.

değildir. Çünkü onun zâtî sıfatları, zâtının kıdemi ile kadîmdirler."[27]

"Zâtî sıfatları, O'nun gayrı da değildirler. O da sıfatlarının gayrı değildir. Sıfatları da kendi aralarında ayrı değildirler. Çünkü ayrılık/ gayrı olma, iki şeyden birinin diğerinden zaman veya mekân açısından ayrılmasının mümkün olması demektir. Böyle bir şey ise Allah Teâlâ ve zâtî sıfatları için düşünülemez."[28]

Bâkıllânî, Allah Teâlâ'nın hayat, ilim, kudret gibi sıfatlardan yoksun olarak düşünülemiyeceğine inandığı için -İbn Hazm'ın da belirttiği gibi- bu sıfatların Allah Teâlâ ile beraber ezelî ve ebedî olduğunu ifade etmekte,[29] ancak bu sıfatların ezelî ve ebedi olmasının, "Allah Teâlâ'dan ayrı başka ezelî şeylerin varlığı" düşüncesine yol açmasına engel olmak için, yukarıda belirtildiği gibi, "bu sıfatlar, Allah Teâlâ'nın gayrıdır" denilemiyeceğini ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi -İbn Hazm'ın iddiasının aksine- Allah Teâlâ ile beraber başka varlıkların, ilahların varlığı kabul edilmemekte, Allah'a şirk koşmak gibi bir sonuç çıkmamaktadır.

Diğer taraftan Bâkıllânî, Allah (a.c.)'ın isimlerinin, iki yönden kısımlara ayrıldığını belirtmektedir.

---

[27] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 38-39.

[28] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 39. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 242.

[29] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 227-229.

Birincisi, mevcut olması, "şey"[30] olması, kadîm olması, zât olması ve tek olması gibi Allah Teâlâ'ın zâtına raci isimler ki bunlar Allah (a.c.)'ın kendisidirler. *İkincisi*, Allah için var olan isimlerdir ki onlar, O'nda hâsıl olan sıfatlardır. Bu sıfatlar da kendi aralarında zâtî sıfatlar ve fiilî sıfatlar olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Zâtî sıfatlar, ilme râci olan "âlim" gibi, "kâdir", "hayy" ve benzeri ifadelerdir ki bunlar, Allah Teâlâ'dan ayrı olmaları imkansız olduğu için "O'nun gayrıdır" denilemiyecek isimleridir. Fiilî sıfatları ise adil olması, muhsin olması gibi fiillerine raci sıfatlardır.[31]

Bu çerçevede Bâkıllânî, isimle müsemmayı bir gördüğü için Zât'ın çokluğu değil de tesmiyelerin ve ifadelerin çokluğu açısından isimlerin çok olduğunu ifade etmekte; "Esma-i Hüsnâ"ile ilgili ayet ve hadislerde geçen "isim" ifadelerini Allah Teâlân'ın üzerinde bulunduğu çeşitli sıfatlarını ifade eden "tesmiye"ler olarak te'vil etmektedir.[32]

"Allah (a.c.)'ın isimleri, Allah ve yaratıkları arasında müşterek midir?" şeklindeki bir soruya Bâkıllânî, -İbn Hazm'ın iddiasının aksine- "Bu imkânsız bir şeydir. Çünkü onun isimleri, ya bizzât kendi nefsidir ya da onun zâtına/nefis taalluk eden bir sıfattır. Allah Teâlâ'nın zâtı ve zâtî

---

[30] Şey, ispat yani nefyin zıttı demektir. (Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 15.)

[31] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 261-162. Ayrıca bkz. Cüveynî, *İrşâd*, s. 137.

[32] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 262-263.

sıfatalarının da Allah Teâlâ ile yaratıkları arasında müşterek olması caiz değildir" diye cevap vermektedir.[33]

b. Sem' - Basar

Müslümanlar, Kur'ân'da geçen "Allah (a.c.)'ın semî' ve basîr olduğu" konusunda birleştiler. Daha sonra Ehl-i Sünnet'ten bir gurup, Eş'âriyye, Mu'tezileden Cafer b. Harb, Hişam b. Hakem ve bütün Mücessime ihtilaf edip *"Allah, sem' ile semî'dir, basar ile basîrdir." dediler."*[34]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın bu tesbiti doğrudur. Zira, *"Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb"* adlı eserinde "Ehl-i Sünnet"in, başka bir ifade ile Ehl-i Hak'ın ittifak ettiği konuları sıralayan Eş'ârî, "Allah (a.c.)'ın, kendisiyle ezelî olarak diri olduğu bir hayatının, kendisiyle ezelî olarak kâdir olduğu bir kudretinin, kendisiyle ezelî olarak mütekellim olduğu bir kelâmının, kendisiyle ezelî olarak mürid/irâde sahibi olduğu bir irâdesinin ve kendisiyle ezelî olarak *semî' ve basîr olduğu bir sem' ve basarı* olduğu konusuda icma ettiler"[35] demektedir. Ancak hemen akabinde Allah (a.c.)'ın zâtının, mahlûkâtın zâtına benzemediği gibi sıfatlarının da mahlûkâtın sıfatlarına benzemediğini ifade etmektedir.[36]

---

[33] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 264.

[34] *Fisal*, II, 309.

[35] Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 121.

[36] Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 122.

c. Hayat

Dediler ki: "İstidlâl, Allah Teâlâ'nın diri/hayy olmasını gerektiriyor. Çünkü muhkem/hakîme fiiller, ancak diri olan kişiden sâdır olur. Ki kişi, ya diridir ya da ölüdür. Fiilin, ölüden sâdır olması imkânı ortadan kalkınca onun, zorunlu olarak diriden vaki olduğu ortaya çıkmış olur."

Sonra bunlar, iki kısma ayrıldılar. Bir gurup dedi ki: "Allah, diridir, fakat hayatla değil." Diğerleri de "Hayır, Allah, hayat ile diridir" dediler.

Bu guruplardan biri, şöyle delil getirdi: "Diri/hayy, hayatsız olarak düşünülemez. Diri, ancak hayatı olduğu için diri olur. Eğer hayat olmazsa o, diri olmaz. Eğer hayatsız olarak diri olmak mümkün olsaydı, diri olmayanın da hayat sahibi olması mümkün olurdu."

Diğerleri de "Diri, hayat sahibi olduğu için diri değildir. Fakat o, sadece fâil, kâdir ve âlim olduğu için diridir. Âlim, kâdir ve fâil olan ancak diri olur" dediler.[37]

Eş'âriyye, Mücessime, Mu'tezile ve Dehriyye'-den aktardığımız bu iddiada hata edilmiştir. Çünkü duyularla idrak edileni akıl ilkelerine vurmuşlar. Oysa akıl, duyularla idrak edilemeyen şeylerin bilinmesini gerektirir.[38]

---

[37] *Fisal*, II, 329.

[38] *Fisal*, II, 334-335.

Eş'ârîler, teşbihi inkâr ettiklerini söylüyorlar, sonra da kalkıp "Bize göre fâil, ancak diri, âlim ve kâdir olduğuna göre, eşyanın fâili olan Allah Teâlâ'nın da diri, âlim ve kâdir olması gerekir" diyerek bu işin en alâsını yapıyorlar. Bu, Allah Teâlâ'yı mahlûkâtla kıyaslamalarının ifadesidir, Allah Teâlâ'yı mahlûkâta benzetmektir. Zira kıyasçılara göre kıyas ancak benzeri şeylerde olur.[39]

Değerlendirme:

Kur'ân'da geçmediği gerekçe-siyle Allah Teâlâ'nın "hayat" sahibi olduğu görüşüne karşı çıkan İbn Hazm,[40] Allah Teâlâ'nın kendisiyle diri olduğu bir hayatı olduğunu savunan[41] Eş'ârîlerle ilgili bu tespitinde isabet etmiştir. Zira Bâkıllânî'nin *Temhîd*'inde, İbn Hazm'ın aktardığı ifadelerin hemen hemen aynısı yer almaktadır:

"Eşyanın Sâni'i'nin, ancak diri/hayy olduğuna delil, Onun fâil, âlim ve kâdir olmasıdır. Fâil, âlim ve kâdir ancak diri olur."[42]

Benzeri ifadeler, Eş'ârî'nin eserlerinde de yer almaktadır.[43] Ancak bunlar, teşbih fikrini içermemektediler.

[39] *Fisal*, II, 335.
[40] Bkz. *Fisal*, II, 329-340.
[41] Bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 121.
[42] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 45. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 227, vd.
[43] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 24, 25, 51; Eş'ârî, *İbâne*, s. 116, 120; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 122.

"Düşünürler, Allah Teâlâ'nın "diri" (hayy) olduğunda anlaşmışlardır. Ama "diri" olmasının manasında ihtilaf etmişlerdir. Filozofların çoğunluğu-na ve Mu'tezileden Ebu'l-Huseyn Basrî'ye göre bunun manası, âlim ve kâdir olmasının muhal olmamasıdır. Burada imkânsızlığın kalkmasını gerektiren zattan başka bir nesnenin mevcut olmayışıdır. Bizim ve Mu'tezilenin çoğunluğu "diriliğin" bir nitelik olduğuna gitmişlerdir."[44]

d. Kudret

Eş'ârîler, Rabblerinin kudretini, bir şeye kâdir olup başka bir şeye kâdir olmamakla sınırlandırmışlardır:

"Allah Teâlâ, yaptığı şeylerin dışındakilere kâdirdir. Ancak o, zulme, kötülüğe, çocuk edinmeye, yalancı peygamberin elinde mucize yaratmaya, imkânsız bir şeyi yaratmaya ve tevhidi kaldırmaya kâdir değildir."[45]

Eş'ârîlerin tamamı, "Allah, kesinlikle zulmetmeye, yalan söylemeye, Mesih Allah (a.c.)'ın oğludur demeye kâdir değildir. Yine Allah, eğlence ve çocuk edinmeye kâdir değildir. Peygamberlik iddiasında bulunan yalancının elinde mu'cize izhar etmeye de kâdir değildir; Ancak ilahlık iddiasında bulunan kişinin elinde mu'cizeler yaratmaya kâdirdir. Allah Teâlâ, işlerin hakikatını değiştirmeye, cins-

[44] Râzî, Fahreddin, *Kelama Giriş (el-Huhassal)*, çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002, s. 173.
[45] *Fisal*, II, 375. Ayrıca bkz. *Fisal*, II, 385.

lerin mahiyetini değiştirmeye, parçalanmayan cüzü parçalamaya ve bir kişiyi tevhidin dışına davet etmeye kâdir değildir" demektedirler.

Bununla beraber, "Sihirbaz, eşyanın kendisini değiştirmeye, insanı gerçek olarak eşeğe dönüştürmeye, havada ve su üzerinde yürümeye kâdirdir" demektedirler. Dolayısıyla bunlara göre sihirbaz, Allah (a.c.)'tan daha güçlüdür.[46]

Onlardan biri bana, "Biz, Kur'ân'da geçen, *"Allah (a.c.)'ın dilediğini yaptığı"* gerçeğini inkar etmiyoruz; Biz, sadece Allah Teâlâ'yı, istemediği şeylere kâdir olmakla, var olmayana kâdir olmakla nitelendirmek istemiyoruz" dedi. Ben de ona, "اللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ"[47] ayetinde Allah, umûmî lafız kullanmıştır, kudretini sınırlamamıştır" dedim.[48]

Bunlar, müslümanların hışmına uğramaktan çekindikleri için açıkça "Allah Teâlâ, güç yetiremiyor" demiyorlar da "Allah (a.c.)'ı, bu zikrettiğimiz şeylerden birisine kâdir olmakla nitelendirmek istemiyoruz" diyorlar.[49]

---

[46] *Fisal*, V, 83. Bu iddiaları başka yerlerde de tekrarlayan İbn Hazm, bu görüşleri Bâkıllânî'ye nispet etmektedir. (Bkz. *Fisal*, V, 98, 109.)

[47] Ra'd: 26. *"Allah, dilediğine rızkı daraltır dilediğine de genişletir."*

[48] *Fisal*, II, 375-376.

[49] *Fisal*, V, 83.

Değerlendirme:

İbn Hazm, bu tesbitinde isabet etmiştir. Zira, "Allah Teâlâ'nın "إِنَّ اللّٰهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"[50] ayeti, Allah Teâlâ'nın güç yetirmediği hiçbir makdurun olmadığına delildir."[51] ve "Allah Teâlâ'nın bilmediği bir malum olmadığı gibi, kâdir olmadığı bir makdur da yoktur" diyen Eş'ârî, "Ancak, Allah Teâlâ'nın kendisine kâdir olmakla nitelendirilmenin caiz olmadığı bir makdurun olması ile bilmediği bir malumun olması arasında fark vardır" demekte[52] ve "Allah Teâlâ, zulmetmeye, adaletsizlik yapmaya, kesbetmeye, kulların kesbetmediği zulmü yaratmaya kâdir olmakla vasıflanamaz;[53] Allah (a.c.)'ın, emretmesi caiz olan her şeyle nitelendirilmesi caiz değildir. Nitekim, bize namaz kılmayı, secde etmeyi ve hareket etmeyi emretmiş, fakat, ona namaz kılmak, secde etmek ve hareket etmek caiz değidir. Çünkü bunlar, onun için imkânsızdır. Aynı şekilde yalan söylemek de ona caiz değildir. Bu, yalanın çirkinliğinden dolayı değil de yalan söylemenin onun için imkânsız oldu-ğundan dolayıdır; Allah Teâlâ, hareket etmeye ve câhil olmaya kâdir olmakla vasıflandırılmayacağı gibi yalan söy-

---

[50] Bakara: 20. *"Allah şüphesiz her şeye kâdirdir."*

[51] Eş'ârî, *Luma'*, s. 88.

[52] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, II, 228.

[53] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, II, 232. Buradaki ifadeler, "Ehl-i Hak ve'l-İspat"ın görüşü olarak verilmektedir.

lemeye kâdir olmakla da nitelendirilmesi caiz değildir[54]" demektedir.

Bâkıllânî de "doğru/sâdık olma"nın, Allah Teâlâ'nın zâtî sıfatlarından olduğu gerekçesiyle onun için yalan söylemenin caiz olmadığını belirtmek-tedir.[55]

e. Yed/el, Vech/yüz, Ayn/göz

Eş'ârî'nin, *el-Mûcez* diye bilinen eserinde, "Allah (a.c.), "فإنك بأعيننا"[56] derken iki göz kastetmiştir" dediğini gördüm.[57]

Eş'ârî, "Allah Teâlâ'nın, *eydînâ/ellerimiz*'den muradı, *yedân/iki el*'dir. A'yun/gözlerin de manası, 'aynân/iki göz demektir" diyor. Bu, bâtıl bir görüştür, Mücessime'nin görüşüne girer.[58]

Değerlendirme:

Gerçekten de Eş'ârî, istivâ, yed, ayn ve vech gibi haberî sıfatları geniş olarak ele aldığı *el-İbâne 'an Usuli'd-Diyâne* adlı eserinde Allah Teâlâ için istiva, vech/yüz, yedeyn/ iki el ve ayneyn/ iki göz sıfatlarını "keyfiyetsiz" olarak kabul etmektedir.[59]

---

[54] Eş'ârî, *Luma'*, s. 117-118.
[55] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 386.
[56] Tûr: 48. *"Sen bizim gözetimimiz altındasın."*
[57] *Fisal*, II, 322.
[58] *Fisal*, II, 348.
[59] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 44, 97-112.

"Allah (a.c.)'ın iki eli olduğunu kabul ediyor musunuz?" sorusuna, "Evet, biz, bunu keyfiyetsiz olarak kabul ediyoruz"[60] diye cevap veren ve bu konudaki ayetlere[61] değinen Eş'ârî, "yed"in nimet veya kudret olarak yorumalanmasına karşı çıkmakta ve bu konudaki delillerini geniş bir şekilde arz etmektedir.[62]

Diğer eserlerinde de bu fikirlerini savunan Eş'ârî, Bu sıfatların organ olarak algılanmasına da karşı çıkmaktadır.[63]

"Kelamcıların zahirci olanları, Allah Teâlâ'nın bu yedi veya sekiz[*] sıfatından başka niteliği olmadığını ileri sürdüler. Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, elin kudretten ayrı artık bir nitelik ve yüzün varlıktan ayrı bir nitelik olduğunu ileri sürdü. İstivanın başka bir nitelik olduğunu kabul etti. Ebû ishak İsferayinî, mekândan müstağni olduğunu gerektiren bir nitelik ortaya attı."[64]

Bâkıllânî de ayetlerde geçen "yed"in güç, kudret veya nimet olarak te'vil edilmesine karşı çıkmakta ve Allahın yüzü ve iki elinin var olduğunu, ancak bunların, organ,

---

[60] Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 106.
[61] Fetih: 10, Sâd: 75, Mâide: 64, Hâkka, 45.
[62] Bkz. Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 107-112.
[63] Bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 127-133; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 285, 345.
[*] Hayat, ilim, irâde, sam', basar, kelam, kudret ve(ya) tekvin.
[64] Râzî, a.g.e., s. 198.

alet değil de hayat, ilim ve kudret gibi birer sıfat olduklarını ifade etmektedir.[65]

İbn Hazm'ın, bu konudaki Eş'ârîlerle ilgili tesbiti doğrudur. Ancak, Eş'ârî ve Bâkıllânî'nin "keyfiyetsiz" kaydını ve bu sıfatların "organ olmadığı" şeklindeki uyarılarını görmezlikten gelip onları mücessimelikle suçlayarak onlara haksızlık etmiştir.

f. Sûret-i Rahmân

İbn Fûrek ve diğer Eş'ârîlerin, *"Allah, Adem (a.s.)'i kendi sûretinde ('alâ sûretihi/'alâ sûreti'r-rahmân) yarattı."*[66] hadisi konusunda şöyle dediklerini gördüm:

"Allah, Adem (a.s.)'i kendi sûretinde yarattı, şeklindeki hadisin manası, Adem (a.s.)'in, hayat, ilim, kudret ve kemâl sıfatlarını kendinde toplaması konusunda Rahmân'ın sûretinde olması demektir. Nitekim Allah, meleklerini kendisine secde ettirdiği gibi Adem (a.s.)'e secde ettirdi. Ona, kendisindeki yetki gibi, zürriyetine emir ve nehy etme yetkisi verdi."

Bu, Musul kâdısı Simnânî'nin, hocalarından harfi harfine aktardığı ifadeleridir. Bu, şüphesiz katıksız bir küfürdür. Çünkü Allah ile Adem (a.s.)'i hayat, ilim, kudret konusunda ve kemâl sıfatlarını kendilerinde toplamaları

---

[65] Bkz. Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 296-298; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 24.

[66] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 237, 361; Müslim, Birr, 115, Cennet, 27, 28; Buhârî, İsti'zân, 1.

konusunda eşit tutmaktadır. Oysa Allah, *"Onun benzeri hiçbir şey yoktur"*[67] demektedir. Daha sonra bununla da yetinmeyerek meleklerin, Adem (a.s.)'e secdelerini Allah Teâlâ için ettikleri secde ile bir tuttular. Oysa Ehl-i İslâm'dan hiç bir kimse, meleklerin Allah (a.c.)'a secdelerinin ibadet secdesi, Adem (a.s.)'e ettikleri secdenin de selâm ve saygı secdesi olduğu konusunda ihtilaf etmemiştir.

Meleklerin, Allah Teâlâ'ya ibadet ettikleri gibi Adem (a.s.)'e de secde ettiklerini iddia eden müşrik olur. Sonra, Adem (a.s.)'e, zürriyetine karşı, Allah (a.c.)'ın olduğu gibi, emir ve nehyetme yetkisi de verdiler. Bu, açık bir şirktir.[68]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın bu konudaki tesbiti doğru değildir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi Eş'ârîler, sıfatlar konusunda Allah ile kulları arasında bir ortaklığı, eşitliği kesinlikle kabul etmemektedirler. İkincisi, İbn Fûrek, söz konusu hadis-i şerife, İbn Hazm'ın iddia ettiği gibi bir anlam vermemiştir ve böyle bir anlamı savunmamıştır.

Söz konusu hadisi, *"Müşkilü'l-Hadîs"* adlı eserinde geniş bir şekilde ele alan[69] İbn Fûrek, hadiste geçen "sûretihî" ibaresindeki zamirin, Adem (a.s.)'e ya da Lafza-i Celâle dönüşüne göre bu hadisten anlaşılması muhtemel

---

[67] Şura: 11. "ليس كمثله شيء"

[68] *Fisal*, II, 351. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 78.

[69] Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 45-69.

anlamları, başka bir ifade ile bu hadis hakkında yapılmış olan yorumları iki gurup halinde -özetle- şöyle sıralamaktadır:

Birincisi: Zamir, Adem (a.s.)'e döndürüldüğün-de "sûret" ibaresi şu anlamlara gelir:

1. Allah (a.c.)'ın nimeti. Allah (a.c.)'ın onu eliyle yaratması, cennetine yerleştirmesi, melekleri ona secde ettirmesi, daha önce hiç kimseye öğretmediği isimleri ve vasıfları ona öğretmesi, kendisine isyan ettiği halde onu, başkalarını cezalandırdığı gibi cezalandırmaması şeklindeki ona ettiği lütufları, nimetleri;[70] onu cennetteki sûreti üzerinde bırakması, hilkatini değiştirmemesi anlamındadır.[71]

2. Allah (a.c.)'ın yarattığı şekil. Âdem (a.s.)'in, normal bir insanın doğarken geçirdiği merhalelerden geçmeden Allah (a.c.)'ın onu bulunduğu şekilde yaratması anlamındadır.[72]

3. Âdem (a.s.)'in, herhangi bir unsurdan türememiş olması veya tabiat, felek, gece ve gündüz gibi bir şeyin etkisiyle maydana gelmiş sûret, şekil değil de sadece Allah (a.c.)'ın onu yaratmış olduğu şekilde, sûrette olması demektir.[73]

[70] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 50-51.
[71] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 51-52.
[72] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 52.
[73] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 53.

İkincisi: Zamir, Lafza-i Celâle döndürüldüğün-de anlaşılması muhtemel olan anlamlar da şunlardır:

1. Sıfat. Buna göre "Allah (a.c.), Âdem'i kendi sıfatında yarattı" anlamı çıkar. Allah (a.c.)'ın, Âdem'i hayy, âlim, kadîr, semî', basîr, mütekellim, muhtâr, mürîd olarak yaratmasıyla onu yücelterek kendi sıfatları üzerinde yaratması. Yani canlı ve cansızlar arasından onu seçerek ona ruh üflemesi, canlılar arasından da onu secerek ona akıl ve konuşma kabiliyeti vermesi, hemcinsleri arasından da onu seçerek onu nebi ve resûl yapması ve onu meleklere takdim ederek, melekleri ona secde ettirerek, onları onun talebesi yaparak ona celâl ve azâmet rütbesi vermesi demektir.[74]

2. İzafet, tahsis ve mülk anlamı. Bir şeyin, Allah (a.c.)'ın onu yaratmış olması cihetiyle Allah (a.c.)'a izafesi anlamındadır. "Halkullah", "arzullah" ve "semâullah" gibi. Bu izafet, "rızkullah", "abdullah" gibi, mülk anlmında olduğu gibi tahsis ve teşrif anlamında da olabilir; "nâkatullah", "rûhullah", "beytullah" gibi.[75]

İbn Fûrek, "Zamir, kendisine en yakın isme döner" kaidesine dayanarak zamirin, kensine en yakın olan

[74] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 55-58. Burada Allah (a.c.) ile Adem (a.s.) arasında, sıfatlar konusunda bir eşitlik veya ortaklık anlamı, meleklerin Adem'e secdelerinden de ibadet secdesi anlamı kesinlikle kast edilmemiştir.
[75] İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 58-59. İbn Hazm, bu düşüncededir. (Bkz. *Fisal*, II, 350-351.)

"Âdem" ibaresine döndüğü görüşünü savunmakta ve bu hadise verilmiş olan anlamlardan birinci guruptaki anlamları tercih etmekte, ikinci guruptaki anlamları da uzak ve zayıf görmektedir.[76]

g. Kelâmullah, Kur'ân ve İ'câzü'l-Kur'ân

Kelâmullah

İbn Hazm'ın bu konudaki iddialarını bir kaç madde (mesele) halinde ele alalım:

Birinci Mesele: Eş'ârîler dedi ki: "Allah Teâlâ'nın kelâmı, zâtî sıfat olup ezelîdir, mahlûk değildir. Bununla beraber o, Allah Teâlâ'nın gayrı ve hilafıdır, ilminin de gayrıdır. Ve Allah Teâlâ'nın bir tek kelâmı vardır."[77]

Eş'ârîlerin, "Allah (a.c.)'ın kelâmının, onun gayrı olduğu" konusundaki görüşleri ile ilgili olarak daha önce ilim ve kudretle ilgili görüşlerini değerlendirirken söylediklerimizin aynısını ifade ediyoruz.[78]

Değerlendirme:

Daha önce delirttiğimiz gibi İbn Hazm'ın bu konudaki tespitleri yanlıştır.

İkinci Mesele: Allah (a.c.)'ın sadece bir tek kelâmı olduğu şeklindeki görüşleri ise Allah Teâlâ ve bütün Müslümanlara muhalefettir. Çünkü Allah Teâlâ, *"De ki: Rabbi-*

[76] Bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 55, 60-64.

[77] *Fisal*, III, 11. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 80.

[78] *Fisal*, III, 12.

min sözleri için derya, mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir"[79] ve *"Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah (a.c.)'ın sözleri (yazmakla) tükenmez"*[80] diye buyurmaktadır.

Bu açık ayetlerde, Allah (a.c.)'ın tükenmez kelâmı olduğu belirtildiği halde (Eş'ârîler) kalkıp "Allah Teâlâ'nın tek bir kelâmı vardır" şeklindeki adi görüşlerini dile getiriyorlar. Eğer bunu Allah (a.c.)'a ortaklar edinmekten kaçınmak için yapıyorlarsa onların "On beş şey vardır ki hepsi birbirine muğayirdir; hepsi, Allah Teâlâ'nın gayrı ve hilafıdırlar ve hepsi Allah ile beraber ezelîdirler" şeklindeki sözleri onları yalanlamaktadır. Allah, bu zâlimlerin dediklerinden münezzeh ve yücedir.[81]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın zikrettiği ayetleri açıklarken Eş'ârî ve Bâkıllânî, Allah (a.c.)'ın kelâmının erişilmez olduğunu[82], sınırsız ve sayılamaz olduğunu[83] ifade etmektedirler.

Cüveynî ise Allah Teâlâ'nın kelâmının tek, olduğunu; aynı şekilde Allah Teâlâ'nın bütün ma'lûmâtı tek bir ilim

[79] Kehf: 109. "قل لو كان البَحرُ مِدَادًا لِكلماتِ رَبيّ لنَفِدَ البحرُ قبلَ ان تَنفدَ كَلِماتُ ربي وَلَوْ جِئنا بمثِلِه مَددًا"

[80] Lokman: 27. "وَلَوْ انَّ ما في الأرض مِن شَجَرةٍ اقلامٌ والبحرُ يَمُدّهُ من بعده سَبعةُ ابْحُرٍ ما نَفِدَ كلمات اللهِ"

[81] *Fisal*, III, 12-13.

[82] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 84.

[83] Bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 80, 103.

ile bildiğini, bütün makdûrâta tek bir kudret ile kâdir olduğunu ifade etmektedir.[84]

Şehristânî de Eş'ârîlerin, Allah Teâlâ'nın kelâmının tek olduğu görüşünde olduklarını belirtmektedir.[85]

Üçüncü Mesele: Eş'ârîler; "Allah Teâlâ, yarattığı veya yaratacağı, yaratmak istediği herşeye devamlı, ezelî olarak "كُن/ol" der durur. Ancak onlar, oluş zamanlarına kadar var olmazlar" dediler.[86] Yine Allah Teâlâ'nın, cehenneme devamlı olarak "هَل امتَلَئتِ"[87], kafirlere de "اخسَئوا فِيها وَلا تُكَلِّمون"[88] ve "فَسُحقًا لِأَصحابِ السَّعير"[89] dediğini söylüyorlar.[90]

Bu, onlardan Allah Teâlâ'ya karşı açık bir yalanlamadır. Zira Allah Teâlâ, *"Bir şey yaratmak istediği zaman onun yaptığı sadece "ol" demekten ibarettir. Hemen oluverir"*[91] diye buyuruyor. Burada Allah Teâlâ, bir şeye ancak var olmasını istediği zaman "ol" dediğini açıklıyor. Ona "ol" dediği zaman da anında, beklemeksizin hemen oluverir. Çünkü

---

[84] Cüveynî, *İrşâd*, s. 131.

[85] Şehristânî, Abdülkerim, *Nihâyetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, trs.

[86] *Fisal*, III, 13.

[87] Kâf: 30. *"Doldun mu?"*

[88] Mü'minun: 108. *"Alçaldıkça alçalın orada! Bana karşı konuşmayın artık!"*

[89] Mülk: 11. *"Artık (Allah'ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin mahkûmları!"*

[90] *Fisal*, III, 13.

[91] Yasin: 82. "إنما امرُهُ إذا ارَاد شيئا ان يقولَ له كُنْ فيَكُنْ"

bu, Kur'ân'ın kendisiyle indiği Arap dilindeki "fâ" harfinin gereğidir.

Simnânî, verdikleri manaya gerekçe olarak, "Vakitlerinde var olan şeyler, eğer Allah Teâlâ'nın "ol" emriyle var olmaları vacip olsaydı başkalarının "ol" demesiyle de var olmaları zorunlu olacaktı; çünkü iktizâî sıfatlar, bu konuda kadîm ve muhdeste değişmez" diyor.

Bu meseledeki "İktizâî sıfatlar, bu konuda kadîm ve muhdeste değişmez" sözü açık bir küfürdür. Zira bu, Allah Teâlâ ile yaratıklarını eşit tutmaktır.[92]

Yine Eş'ârîler, "Allah Teâlâ'nın, emrettiği kişiye emrettiği şeyi ezelî olarak emretmeye devam ettiğini" söylüyorlar. Bu, kesinlikle bâtıl bir görüştür. Çünkü böyle olsaydı Allah (a.c.), bize Kudüs'e doğru namaz kılmamızı ezelî olarak emretmeye devam etmiş olurdu; yine Kudüs'e doğru değil de kabeye doğru namaz kılmamızı emretmeye devam eder dururdu; bir şeyi aynı zamanda hem emretmiş hem de nehyetmiş olurdu. Bu da Allah (a.c.)'ın münezzeh olduğu bir saçmalıktır.

Bu arada onlar, "kadîmin değişmediği ve iptal olmadığı"[93] görüşündedirler. Oysa Allah (a.c.)'ın bize Kudüs'e doğru namaz kılmamızı emrettiği, daha sonra bunu iptal

---

[92] *Fisal*, V, 82.

[93] Bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 83; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 49.

ettiği kesindir. Eğer Allah Teâlâ, ezelî olarak bunu emretmiş olsaydı onu iptal etmemesi ve ortadan kaldırmaması gerekecekti. Bunu caiz görenler için bu, kesin bir küfürdür.[94]

Değerlendirme:

İçinde "كُنْ" emrinin geçtiği ayetleri[95] değerlendirirken Bâkıllânî, bu ayetlerin Allah (a.c.)'ın kelâmının mahlûk olduğuna delil olamıyacağını ifade etmekte ve ayetteki "fâ" harfinin takibiyye fâ'sı olmadığını belirtmektedir.[96]

Eş'ârî de bu ayetleri, "Kur'ânın mahlûk olmadığı" görüşünü savunurken kullanmaktadır.[97] Ancak ne Bâkıllânî'de ne de Eş'ârî'de yukarıda İbn Hazm'ın Simnânî'den aktardığı manada veya o manayı çağrıştıracak hiçbir şeye rastlamadık.

Dördüncü Mesele: Simnânî; hocalarının, "Bir şeyi emretmenin, emreden kişi kadim olsun muhdes olsun, onu emredenin o şeyi istediğine/murad delil olmadığı; nehyin de nehyedilen şeyin mekruh olduğuna ve istenmediğine delil olmadığı" görüşünde olduklarını söylüyor. Bu, onun ifadeleridir. Bu, İslâm'a, icmaya ve akla aykırıdır. Böyle bir durumda Allah Teâlâ'nın bize namazı, zekâtı vs. emretmesi onun, bunlardan herhangi bir şeyi istediğine delil değildir. Yine küfür, zina vs. nehyetmesi onun bunlardan her hangi bir şeyi kerih gördüğüne, istemediğine delil değildir.[98]

[94] *Fisal*, II, 353.

[95] Yasin: 82, Nahl: 40.

[96] Bkz. Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 275-277. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 71.

[97] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 73, 74, 82, 83; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 126.

Değerlendirme:

Bu konuda Eş'ârî ve Bâkıllânî'nin eserlerinde bir kayda rastlamadık.[99] Ancak Cüveynî, İbn Hazm'ın bu tespitini doğrulamaktadır.

Cüveynî, emredilen şeyin her zaman istendiği/murad anlamını gerektirmediğine delil olarak, nesh konusu ile Allah Teâlâ'nın, Hz. İbrahim'e oğlunu kesmesini emretmesi meselesini getirmekte[100] ve "Allah Teâlâ'nın, istemediği, murat etmediği halde Hz. İbrahim'e oğlunu kesmesini emrettiğini"[101] ifade etmektedir.

Kur'ân

1. Kur'ân'ın Mahiyeti

Eş'ârî'ye mensup bu gurup, yine şöyle diyor: "Allah (a.c.)'ın kelâmını Cebrâil (a.s.), Muhammed (a.s.)'ın kalbine

[98] *Fisal*, V, 78.

[99] Bâkıllânî, emir ve nehyin, emredilen ve nehyedilen şeylerin güzel/husun veya çirkin/kubuh olmasını gerektirmediğini savunmaktadır. (Bkz. Bâkıllânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîz, Beyrut 1997, III, 86-87.)

[100] Cüveynî, *İrşâd*, s. 215-219.

[101] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 217.

hakiki olarak duymaktayız: *"Allah (a.c.)'ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar ona emân ver"*[111] Kur'ân, hakiki olarak okunan ve tilavet olunandır. Ancak "O, melfûzdur" demek caiz değildir."[112]

Bazı gurupların, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü ispatlamak için "Kur'ân melfûzdur" dediklerini belirten Eş'ârî, "Allah (a.c.)'ın Kelâmı melfûzdur" denilemiyeceğini, sadece, "O, okunur, tilavet olunur, yazılır ve ezberlenir" denilebileceğini ifade etmektedir.[113]

Eş'ârî'nin bu fikirlerini paylaşan[114] Bâkıllânî de –İbn Hazm'ın iddiasının aksine- kelâmullahın, Peygamber (s.a.v.)'in kalbine indirildiğini belirtmekte[115] ve "Okunan, ezberlenen ve mushaflarda yazılanın Kur'ân olduğunun bilinmesi esastır. Bu Kur'ân, Peygamber (s.a.v.)'e inmiş, O da onu çağdaşlarına 23 sene boyunca okumuştur"[116] demektedir.

Bâkıllânî, Kur'ân-ı Kerimin nasıl ezberlenerek ve yazılarak korunduğunu, nesilden nesile nasıl aktarıldığını anlattıktan sonra, "Bu sebeplerden dolayı bir kimsenin,

---

[111] Tevbe: 6.

[112] Eş'ârî, *İbâne*, s. 93-94.

[113] Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 94.

[114] Bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 93-94, 110.

[115] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 96.

[116] Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 16.

Kur'ân'da geçenlerin, Allah Teâlâ'nın katından olduğu konusunda şüphe etmesi caiz değildir, imkânsızdır"[117] demektedir.

Ancak Bâkıllânî'nin Allah'ın kelâmı konusun-daki -özellikle italik harflerle vurguladığımız- şu ifadeleri kafada soru işaretleri bıraktırmakta ve İbn Hazm'a haklılık payı çıkartmaktadır -ki İbn Hazm'ın, onun bu ifadelerinden yola çıkarak yukarıda aktardığımız Eş'ârîler hakkındaki hükme varmış olma ihtimali olabilir:

"Allah Teâlâ'nın kelâmı, ezelî ve ebedî olarak kendisiyle mevsuf olduğu zâtî sıfatıdır ve onun zâtına mahsustur, *başkasında mevcut olması imkansızdır;* kalplerde mahfuz, dillerde metluv, mushaflarda yazılı, mihraplarda okunmakta olsa da.

Bilinmeli ki onun kelâmı, kulaklarla işitilmekte-dir; diğer dillere ve bütün seslere muhalif olsa da, işitilenlerin cinsinden olmasa da. Aynı şekilde o, görülmektedir; her ne kadar görülenlerin cinsine muhalif olsa da.[118]

Bize göre Kur'ân, ezber olarak Kur'ân hâfızının sinesindedir. Yoksa cismin cisme hulûlu gibi Allah Teâlâ'nın kadîm kelâmı, hâfızın sinesine hulûl ediyor değildir.[119]"

---

[117] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 17. Ayrıca bkz. Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 59.

[118] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 26, 27.

[119] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 138.

Kıraat-makrû, tilâvet-metlû ve kitâbet-mektûb ayırımı yapan[120] Bâkıllânî, "Kıraat, tilâvet ve kitâbet okuyanın sıfatı, okunan/makrû, tilavet olunan ve yazılan/mektûb ise Allah Teâlâ'nın sıfatıdır"[121] demektedir. Harf ve seslerin de okuyanın sıfatlarından olduğunu, *Allah Teâlâ'nın kelâmından olmadığını* belirten[122] Bâkıllânî, *"Bilinmelidir ki hakikî kelâm, nefiste bulunan mevcut manadır. Ancak ona delâlet eden emareler vardır ki bu, bazen dil ile ifade olur*[123]*, bazen de yazı, rumuz ya da işaret olur"*[124] demekte ve Allah Teâlâ'nın "kelâm-ı nefsî" olarak adlandırılan kelâmının kadîm olduğunu, mahlûk olmayan, kadîm bir sıfatı olması hasebiyle ondan ayrılmadığını, yazı, yaprak, harf ve ses olmadığını; ses, harf, yazı, yaprak, kâlem, mürekkep ve kitap gibi şeylerin ise mahlûk olduğunu ifade etmektedir.[125]

Bâkıllânî, "Kur'ân, size göre kadîm olup yaratılmışların, insanların onun benzeri bir kelâmının olmadığını iddia ettiğiniz halde Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesiyle

[120] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 80-89.

[121] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 81, 105. Bâkıllânî'nin bu konudaki delilleri için bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 81-105, 115-117.

[122] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 89. Bâkıllânî'nin bu konudaki delilleri için bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 118-139.

[123] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 106.

[124] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 107. Bâkıllânî'nin bu konudaki delilleri için bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 106-110.

[125] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 132-133.

meydan okumak nasıl caiz olabilir?" Sorusuna da *"Peygamber (s.a.v.), Allah Teâlâ ile kâim olan kelâmın bir benzerinin getirilmesiyle meydan okumamıştır. O, sadece güzelliği, fesâhatı, ihtisârı ve manasının zenginliği açısından onun ifadesi, ibaresi olan manzûm harflerin benzerinin getirilmesiyle meydan okumuştur"* diye cevap vermektedir.[126]

"Müslümanlar, Allah Teâlâ'ya "konuşan" sözünü isnat etmekte birleşmişler ise de, manasınsa ayrılmışlardır. Mu'tezile, bunun manasının Allah Teâlâ'nın özel manalara delalet eden sözleri, özel cisimleri var etmesidir, dediler. Bil ki biz, onlarla manada tartımayacağız. Çünkü biz, bütün olayların Allah Teâlâ'nın kudreti ile olduğuna inanıyoruz. Canlı ve cansız cisimlerde seslerin yaratılabileceğini kabul ederiz. Böyle olunca manada onlara yardım etmiş oluruz. Burada "konuşan" isminin dil bakımından bu manaya gelip gelmeyeceğinin tartışılması kalır. Şüphesiz bu, sırf dille ilgili bir inceleme olup, aklın burada bir rolü yoktur. Her iki taraftan kelamcılar, bu hususta faydasız yere uzatıp gittiler. Bizimkiler (Ehl-i Sünnet), Allah Teâlâ'nın ses ve harflerle yapılan konuşma suretiyle "konuşan" olmadığında birleştiler. Ve ancak "Kelamı Nefsî" ile konuştuğuna (düşündüğüne)[*] inandılar.

[126] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 178-179.

[*] Hüseyin Atay, "kelamı nefsî"ye "düşünme" anlamı vermiştir.

Mu'tezile ise bu mahiyeti inkâr ediyor ve bu mahiyeti itiraf etseler de Yüce Allah'ın zatının onunla nitenmesini inkâr ederler ve bu sıfatı kabüllenmeleri halinde onun kadim olmasını inkâr eder ve onun öncesizliğini (kıdam) kabüllenmeleri halinde Allah'ın bir olduğunu inkâr etmiş olacaklarını iler sürerler. Hülasa, onların gittikleri görüşü biz de kabul edenlerdeniz. Ancak biz, başka bir nesne de ispat ediyoruz. Onlar ise mahiyet, varlık, öncesizlik (kıdem) ve birlik (vahdet) hakkında bizimle tartışmaktadırlar. Bu meseleye dalan kimsenin, bu girişi bilmesi gerekmektedir."[127]

Kelamullah konusundaki tafsilatı, ihtilafları ve çözümleri, çalışmamızın konusunu ve sınırlarını aşması hasebiyle kelâm kitaplarına havale ederek[128] Eş'ârîlerin, Kur'ân'a saygısızlık ettikleri şeklindeki iddialara geçelim.

İbn Hazm'ın bu konuda yanıldığını düşünüyoruz. Zira Bâkıllânî, Kur'ân'ın kendisiyle yazıldığı yazılara, kendilerinde yazılan ve okunan sahifelere saygı gösterdiklerini, abdestsiz olarak ona yaklaşmaktan sakındıklarını, ona herhangi bir necaseti yaklaştırmadıklarını, onu yüce ve şerefli addettiklerini; ancak bunun, siyah, sarı veya kırmızı

[127] Râzî, a.g.e., s. 180.

[128] Bkz. Muhammed Ramazan Abdullah, *el-Bâkıllânî ve 'Arâuhu'l-Kelâmiyye*, Bağdat 1986, s. 523-560.

mürekkebin kadîm olduğuna veya kadîmin ona hulûl ettiğine delil olmasını gerektirmediğini belirtmektedir.[129]

İbn Fûrek'in de Kur'ân'a olan saygı ve hürmetinden dolayı Mushaf'ın olduğu odada yatmadığı rivayet edilmektedir.[130] "Kur'ân'ın bir kısmının diğer bir kısmından daha hayırlı, efdal ve yüce olmadığı" konusundaki tespitlerinde ise İbn Hazm'ın haklı olduğunu görüyoruz. Zira bir çok kaynakta "efdalin, mafdulu anhta kusur olduğu intibaını uyandıracağı" kaygısıyla başta Eş'ârî ve Bâkıllânî olmak üzere Eş'ârîlerin, bazı ayet ve sûrelerin daha faziletli olduğu görüşüne karşı olduğu bildirilmektedir.[131]

2. Kur'ân'ın Tertibi

Bâkıllânî'nin, *el-İntisâr fi'l-Kur'ân* adlı eserindeki şu ifadeleri de Eş'ârîlerin aşırılıklarındandır:

"Kur'ân ayetlerinin taksimi ve sûre yerlerinin tertibi, insanların yaptığı bir şeydir. Bu iş, ne Allah Teâlâ, ne de Resûlullah (s.a.v.) tarafından yaptırılmıştır."[132]

[129] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 141.

[130] Sübkî, *Tabakât*, IV, 139.

[131] Bkz. Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (v. 671), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1372, I, 109; İbn Teymiye, *a.g.e.*, XVII, 51; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1401, I, 11; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut 1379, XI, 224.

[132] *Fisal*, V, 91.

Değerlendirme:

İbn Hazm, bu konudaki tespitinde hata etmiştir. Zira Bâkıllânî, söz konusu eserinin mukaddimesinde "Bizim görüşümüz, Allah Teâlâ'nın indirmiş olduğu, yazılmasını emrettiği, nüzulünden sonra nesh etmediği ve tilavetini kaldırmadığı Kur'ân'ın tamamı, Hz. Osman mushafı-nın ihtiva ettiği işte bu iki kapak arasındakidir. Ondan ne bir şey eksilmiş ne de ona bir ilavede bulunulmuştur. Sûrelerin ayetleri açısından onun tertib ve düzeni, Allah Teâlâ ve Resûlü'nün tertib ve düzeni üzeredir. Onlardan biri ne öne ne de geriye alınmıştır. Ümmet de kıraat ve tilâvette olduğu gibi bütün sûrelerin ayet tertibini ve yerlerini Peygamber (s.a.v.)'den zaptetmiş ve öğrenmiştir. Peygamber (s.a.v.)'in, Osman mushafının ihtiva ettiği şekilde sûreleri de tertib etmiş olması mümkündür. Bunun daha sonra ümmet tarafından yapılmış olması ve onun, bunu kendi başına üstlenmemiş olması da muhtemeldir. Bu ikinci görüş, gerçeğe daha yakındır"[133] demektedir.

Daha sonra ayrı baplar halinde, geniş bir şekilde sûre ve ayetlerin tertibi meselesini işleyen[134] Bâkıllânî, -iddiaların aksine- ayet tertibinin tevkifî olduğunu, ümmetin ictihad ve reyi ile olmadığını ve bunun vücûbiyyeti üzerinde icmanın olduğunu[135] belirtmekte; sûrelerin ise -İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi- Hz. Osman'ın rey ve ictihadıyla tertib edildiğini;[136] bu konuda ihtilafın olması, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Übey b. Ka'b ve Hz. Ali (r.a.) gibi kişilerin mushaflarındaki sûre tertibinin muhtelif olmasının buna işaret olduğunu ifade etmektedir.[137]

İ'câzü'l-Kur'ân

1. İ'câz'ın Anlamı

Bâkıllânî, *"el-İntisâr fi'l-Kur'ân"* diye bilinen kitabının "Bâbü'd-Delâil alâ enne'l-Kur'ân Mu'cizetun li'n-Nebî (s.a.v.)" adlı bölümünde Mülhitlerin, Kur'ânın i'câzı konusundaki bir sorularına şöyle cevap veriyor:

"Kur'ân ve Resûlullah (s.a.v.)'ın diğer mucizelerinin/âyât, mu'ciz(e) olmasının anlamı, hakikatte aciz olmamakla beraber kulların, ona güç yetirememeleri demektir. Dolayısıyla Kur'ân ve Musa'nın asası, kayadan devenin çıkması, âmâ ve alacalının iyileştirilmesi, ölülerin diriltilmesi gibi peygamberlerin (a.s.) diğer mucizeleri, her ne kadar âcizin acziyeti onlara taalluk etmese de, âcizin, kendisinden aciz olmasının ve ona güç yetirememe-sinin sahih

[133] Bâkıllânî, *İntisâr*, s. 7-8.

[134] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 165-183.

[135] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 126.

[136] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 167.

[137] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 165-177.

olduğu şeylerden aciz olmasına benzemesi cihetiyle, teşbihen mucize olarak vasıflandırılmış olurlar."[138]

Bâkıllânî, Arapların, Kur'ân'ın bir benzerini getirmekten aciz olmalarının caiz olmamasına delil olarak da şöyle diyor:

"Şu bir gerçektir ve kesindir ki acz, ancak mevcut olana karşı olur. Eğer bu asıl üzere insanlar, Kur'ân'ın benzeri, Musa'nın asası, ölülerin diriltilmesi, cisimlerin, kulak ve gözlerin yaratılması, gizlenmiş şeylerin ve sözlerin keşfinden aciz olsalardı bu durumun benzeri onlarda mevcut olmuş olurdu, sanki onlar bunlara kadirmiş gibi bir durum orataya çıkardı. Durum böyle olmadığına göre kulların hakikatte Kur'ân'ın bezerini getirmekten aciz olmalarının caiz olmadığı ortaya çıkmıştır; bu acziyet onlarda olmasa da, Musa'nın asasını yılana çevirmekten ve benzeri şeylerden aciz olmak onlarda mevcut olmasa da."[139]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın, Bâkıllânî'den aktardığı bu ifadelerin aynısı, adı geçen eserin özetlenmiş şekli olan *Nüketü'l-İntisâr*'da biraz kısaltılmış olarak yer almaktadır.[140] Bu durum, İbn Hazm'ın, Bâkıllânî'nin söz konusu eserini okuyup incelediğini göstermektedir.

Bâkıllânî, İbn Hazm'ın aktarmış olduğu bu görüşleri diğer kitaplarında da dile getimektedir.[141]

2. Kur'ân'ın Mu'ciz Olup Olmadığı Meselesi

Kur'ân'ın i'cazı konusunda Eş'ârî'nin şöyle bir görüşü rivayet edilmiştir:

"Benzerini getirmeleri için kendisiyle insanlara meydan okunan mu'ciz, o, Allah Teâlâ ile beraber ezelî olan ve ondan asla ayrılmayan ilktir/el-evvel. O, bize indirilmemiştir ve biz, onu işitmemişizdir.[142] Mushaflarda okunan ve Kur'ân'dan dinlenen ise mu'ciz değildir. Aksine benzeri getirilebilir.[143]" Bu gayet sakat ve bâtıl bir görüştür. Zira kişinin, hiç tanımadığı ve duymadığı bir şeyin benzerini ortaya koymakla mükellef kılınması imkânsızdır. Bunun başka bir yolu yoktur. Evet, şu kendi ifadeleridir: "Mu'ciz, sadece bu olunca işitilen ve okunan, bize göre mu'ciz değildir, aksine bir benzeri getirilebilir."

---

[138] *Fisal*, V, s. 92.

[139] *Fisal*, V, s. 93.

[140] Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 242. Bu konu, *İntisâr*'ın mevcut olan birinci cildinde mevcut olmadığı için İbn Hazm'ın aktardığı ifadeleri orjinaliyle karşılaştırma imkânımız olmadı.

[141] Bkz. Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 288; Bâkıllânî, *Kitâbu'l-Beyân 'ani'l-Fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve'l-Kehânât ve's-Sihr ve'n-Nârencât*, Beyrut 1958, s. 9-12. Bu kondaki tafsilat için bkz. Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 104-108.

[142] *Fisal*, III, 25, V, 76.

[143] *Fisal*, V, 76.

Bu, tartışmasız olarak açık bir küfür ve Kur'ân'a aykırı bir görüştür. Çünkü Allah Teâlâ, müşriklerden onun gibi bir sûre, ya da on sûre getirmelerini istemiştir. Yine Eş'ârîlere göre kelâm, sûrelerden oluşmaz ve çok sayıda değildir. Aksine o, tektir.[144] Onun, Müslümanların görüşü gibi başka bir görüşü daha vardır: "Okunan/metlû, mu'ciz olandır[145]. Onun nazmı, mu'cizdir.[146]"

Değerlendirme:

İbn Hazm, Kur'ân'ın mu'ciz olup olmadığı konusunda Eş'ârî'ye nisbet ettiği iki görüşten birincisinde yanılmıştır. Daha doğrusu, her ne kadar "Eş'ârî'nin, Kur'ân'ın nazmı mucizdir diye ikinci bir görüşü de vardır" deyip geçiştirse de, Eş'ârî'ye birinci görüşü yakıştırmak arzusundadır ve yorumunu ona göre yapmıştır. Ne var ki böyle bir görüşü, Eş'ârî'nin ve talebelerinin eserlerinde bulmak mümkün olmadığı gibi onlar için böyle bir şeyi düşünmek bile imkânsızdır.

Nitekim, Eş'ârî, Allah Teâlâ'nın, Peygamber (s.a.v.)'i Kur'ân'la desteklediğini, uydurma da olsa bir benzerinin getirilmesi için meydan okuduğunu, ancak müşriklerin, buna güç yetiremediğini ifade etmektedir.[147]

---

[144] *Fisal*, III, 25.

[145] *Fisal*, III, 25.

[146] *Fisal*, V, 76.

[147] Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 94.

Kur'ân'ın i'câzı ile ilgili müstakil bir eser yazmış olan Bâkıllânî de Kur'ân'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin, dayandığı temel mu'cize olduğunu; onun birçok mucizesi olmakla beraber bunların belirli şahıs, durum ve zamanlara yönelik olduğunu, Kur'ân'ın ise bütün insanlara ve cinlere, kıyamete kadar bütün zaman ve mekânlara yönelik olduğunu ifade etmektedir.[148]

"Kur'ân'ın nazmı mu'cizdir, güç yetirilemez"[149] diyen Bâkıllânî, Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesi konusunda insanlara senelerce meydan okunduğunu; ancak Arapların, çok istekli oldukları ve Kur'ân, kendi dillerinde nazil olduğu halde buna teşebbüs edemediklerini, bundan aciz olduklarını belirtmektedir.[150]

Ancak, Bâkıllânî'nin, Kur'ân'ın hem nazmı ve ibaresi, hem de içerdiği gaybi haberlerle Hz. Muhammed (s.a.v)'in doğruluğuna delâlet ettiğini ifade ettikten[151] hemen sonra, kendisine sorulan "Kur'ân, size göre kadîm olup yaratılmışların, insanların onun benzeri bir kelâmının olmadığını iddia ettiğiniz halde Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesiyle meydan okumak nasıl caiz olabilir?" şeklindeki bir soruya

---

[148] Bkz. Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 8.

[149] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 15, 250.

[150] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 17-20; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 167-168. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 170, 171; Bâkıllânî, *Beyân*, s. 26-28.

[151] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 167-168.

verdiği şu cevap kafalarda soru işareti bıraktırmakta ve İbn Hazm'ın yukardaki yargıya varmasına zemin hazırlamış olma ihtimalini doğurmaktadır:

"Peygamber (s.a.v.), Allah Teâlâ ile kâim olan kelâmın bir benzerinin getirilmesiyle meydan okumamıştır. O, sadece güzelliği, fesâhatı, ihtisârı ve manasının zenginliği açısından onun ifadesi, ibaresi olan manzûm harflerin benzerinin getirilmesiyle meydan okumuştur."[152]

3. Kur'ân'daki İ'câzın Miktarı

Kuran'daki i'câzın miktarı konusunda da Eş'ârîler ile onlara uyanlar şöyle demiştir:

"Mu'ciz, Kur'ân'ın en kısa sûresi olan Kevser sûresi miktarıdır. Bunun aşağısı ise mu'ciz değildir."[153]

Nitekim Bâkıllânî, *el-İntisâr fi'l-Kur'ân* diye bilinen kitabında "Kur'ân'daki bir sûreden daha azı kesinlikle mu'ciz değildir. Aksine benzeri getirilebilir" demektedir.[154]

Bu görüşlerine, Allah Teâlâ'nın *"Deki, onun benzeri bir sûre getirin"*[155] şeklindeki ayetini delil getirerek "Allah Teâlâ, bundan daha azıyla meydan okumamıştır" dediler. Diğer müslümanlar ise az olsun çok olsun Kur'ân'ın tamamının mu'ciz olduğu görüşüne vardılar. Bu da aksi caiz olmayan gerçek görüştür.[156]

Yine Bâkıllânî, adı geçen eserinin beşinci bölümünde/sifr "Allah Teâlâ'nın, insanları aciz bırakacak başka bir Kur'ân te'lif etmesi caiz midir?" şeklindeki bir soruya "Evet, Allah Teâlâ, buna kâdirdir. Bu konuda ondan başka hiç kimsenin sayamayacağı kadar çok miktarda sınırsız bir te'life kâdirdir. Ancak bu te'liflerin, her yönden erişilemez olması gerekir" diye cevap vermektedir.[157]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın, İ'câzın miktarı konusundaki bu tespitleri doğrudur. Zira Bâkıllânî, *İntisâr*'da Kur'ân'daki i'cazın miktarı konusunda, "Biz, bir ayetten az olan mu'cizdir, demiyoruz; biz, mu'ciz, ancak en kısa bir sûre veya bir sûre miktarındaki bir ayettir diyoruz"[158] demektedir.

Buna gerekçe olarak da Hz. Peygamber (s.a.v.)' in, Kur'ândaki bazı kelimelerin yerine eşanlamlıları-nın kullanılmasına, mananın değişmemesi kaydıyla, izin vermesini göstermekte ve Peygamber (s.a.v.)'in bu müsamahasının, bir-iki kelime miktarının mu'ciz olmamasından kaynaklandığını ifade etmektedir.[159]

---

152 Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 178-179.
153 *Fisal*, III, 29.
154 *Fisal*, V, 90.
155 Bakara: 23.
156 *Fisal*, III, 29.
157 *Fisal*, V, 90.
158 Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 307.
159 Sayrafî, *a.g.e.*, s. 321.

Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*'ında da "Fasl fî Kadri'l-Mu'ciz mine'l-Kur'ân" başlığı altında bu konudaki görüşlerini geniş bir şekilde açıklamakta; Kevser sûresi kadar da olsa bir sûre miktarındaki ayetin mu'ciz olduğunu, bundan daha azıyla meydan okunduğuna dair bir delilin olmadığını belirtmekte ve başta Eş'arî olmak üzere taraftarlarının çoğunluğunun bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.[160]

Yine Bâkıllânî, -aynen İbn Hazmın aktardığı gibi- Allah Teâlâ'nın, Kur'ân'ın bir benzerini yaratmaya kâdir olduğu gibi ondan daha belîğ ve üstün bir nazım yaratmaya da kâdir olduğunu ifade etmektedir.[161]

160 Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 254.

161 Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 290; Sayrafî, *a.g.e.*, s. 284.

II. İMÂN - KÜFÜR MESELESİ

1. İmânın Mahiyeti

İmânın mahiyeti konusunda çeşitli gurupların görüşlerini aktaran İbn Hazm, Cehm b. Safvân ile Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî el-Basrî ve taraftarlarının şu görüşte olduklarını iddia ediyor: "İmân, sadece kalp ile Allah (a.c.)'ı bilmektir/ma'rifet[1], kalp ile akittir[2], tasdiktir[3]. Kişi, dili ve ibadetiyle Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer küfür çeşitlerini izhar etse bile, eğer kalbi ile Allah (a.c.)'ı biliyorsa/'arafa o kişi, cennetlik bir müslümandır[4]; İslâm diyarında takiyyesiz olarak küfrü ilan etse, putlara tapsa, Yahudilik veya Hıristiyanlığa intisab etse, haça tapıp teslisi ilan etse ve bu durumda ölse bile o kişi, mü'mindir; Allah (a.c.) katında onun imânı kâmildir; Allah Teâlâ'nın velisi olup cennetliktir.[5]"

1 *Fisal*, III, 227.

2 *Fisal*, V, 73.

3 *Fisal*, III, 228. Eş'ârîler, imânı "marifet" olarak değil "tasdik" olarak kabul ediyorlar. (Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 123.) "Tasdik ile marifetin her ikisi de kalbî bir iş olmalarına rağmen aralarında farklılık vardır. Tasdik kalpte bir kesb ve ihtiyar neticesi meydana gelir. Marifet ise kesb ve ihtiyar olmaksızın kalpte beliriveren bilgidir." (Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 119.) Görüldüğü kadarıyla İbn Hazm, böyle lügavî bir ayırımı göz önünde bulundurmamıştır.

4 *Fisal*, III, 227.

5 *Fisal*, V, 73. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *ed-Durra fîmâ Yecibu İ'tikâduh*, thk. Ahmed b. Nâsır el-Hamed, Kahire 1988/1408, s. 329-330. Eş'ârî, İbn Hazm'ın kendisine nispet ettiği bu görüşleri Cehm b. Safvân'a nispet etmektedir. (Bkz. Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 213-214.)

Cehmiyye, Kerramiyye, Eş'âriyye ve Ebû Hanîfe'nin mezhebinde gidenlerin bu konudaki delilleri aynıdır. Diyorlar ki:

"Kur'ân, açık bir Arapça ile nazil olmuştur ve Arap dili ile Allah Teâlâ ve Resûlü (s.a.v.), bizlere hitap etmişlerdir. İmân da lugatta sadece tasdik demektir. Organlar ile yapılan ameller ise lugatta tasdik diye adlandırılmaz, dolayısıyla ameller, imân değildirler. Yine imân, lugatta tevhid demektir. Ameller, tevhid olarak adlandırılmazlar; dolayısıyla imân değildirler. Eğer Ameller, tevhid ve imân olsaydı onlardan bir şey kaybeden imânını kaybetmiş olurdu; imândan ayrılmış olur ve mü'min olmaması gerekecekti."[6]

Eş'ârîler, "İslâm'ı izhar eden kişinin, Allah Teâlâ ve Resûlüne sövgülerin en çirkiniyle sövmesi, onları takiyyesiz ve dolaysız olarak dili ile yalanlaması ve bunu benimsediğini ifade etmesi, bunların hiçbiri, küfür değildir" dediler. Sonra Müslümanların hışmına uğramaktan korkarak, "Fakat bu, o kişinin kalbinde küfrün var olduğuna delildir" dediler.[7] Bu minvalde Eş'ârîler yine şöyle diyor:

---

[6] *Fisal*, III, 228.

[7] *Fisal*, V, 85, III, 259. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-Muhalla*, Beyrut trs., XI, 411-414. Eş'ârî, buna benzer bir görüşü Mürcie fırkalarından birinin reisi olan Ebû Muaz'a nispet etmektedir. (Bkz. Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 222.)

"İblis, ilk önce inkar etmiş, daha sonra da Âdem (a.s.)'e secde konusunda Allah Teâlâ'ya isyan ederek bu inkarını açığa vurmuştur. İblis, burada kesinlikle Allah Teâlâ'yı hak olarak tanımamış, bilmemiş; Allah (a.c.)'ın onu ateşten, Âdem (a.s.)'i de toprak ve çamurdan yarattığını, ardından Allah (a.c.)'ın ona Âdem (a.s.)'e secde etmesini emretmesini kesinlikle tanımamış, bilmemiş/'arafa; bundan sonra da Allah (a.c.)'ın Âdem (a.s.)'i mukerrem kıldığını asla bilmemiştir. İblis, Allah (a.c.)'tan, kıyamet gününe kadar kendisine mühlet vermesini de kesinlikle istememiştir."[8]

Onlara, "Yazıklar olsun size! bu, Allah (a.c.) ve Resûlü (s.a.v.)'nü yalanlamaktır, Kur'ân'ı inkardır" dediğimizde ise bize "İblis, onların tamamını sadece şakalaşmak ve alay etmek maksadıyla, tanımaksızın/ marife ve inanmaksızın/itikad söylemiştir" diye cevap verdiler. Bu, Râfizî Gâliyye'sinin küfründen sonra en aşırı ve en çarpıcı küfürdür. Devamla şöyle dediler:

"İblis, Âdem(a.s.)'e secde etmeyi terk etmek ve Âdem (a.s.)'den üstün olduğuna inanmak sûretiyle Allah Teâlâ'ya isyan etmekle kafir olmamıştır. O, sadece kalbinde var olan Allah Teâlâ'yı inkârdan dolayı kâfir olmuştur."[9]

---

[8] *Fisal*, V, 75. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *ed-Durra*, s. 329-330.

[9] *Fisal*, V, a.y.

Eş'ârîler, yine "Firavun, Musa'nın gerçekten Allah katından mu'cizeler getirdiğini bilmiyordu. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in zamanındaki Yahudi ve Hıristiyanlar da onun gerçekten Allah (a.c.)'ın elçisi olduğunu kesinlikle bilmiyorlardı; onun isim ve sıfatlarının Tevrat ve İncil'de yazılı olduğunu bilmiyorlardı. Onlardan bunu bilip te gizleyerek küfrü ilan etmeyi sürdürenler, Hayber ve Beni Kurayza'da Peygamber (s.a.v.)'le savaşmaya devam edenler ve diğerleri, Allah (a.c.) katında mü'min idiler; Allah (a.c.)'ın velileri ve cennetliktirler" dediler.[10]

Onlara, yazıklar olsun size! Bu, Allah (a.c.)'ı yalanlamak demektir. Zira Allah Teâlâ, *"Onu yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldular"*[11], *"Onu, öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar"*[12] ve *"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar"*[13] diye buyuruyor dediğimizde de bize bu ayetlerin, onların, onu, anlamını bilmedikleri, ne olduğunu anlamadıkları bir takım yazılar olarak buldukları; kişinin komşusunu tanıması gibi, onu Muhammed b. Abdillah b. Abdilmuttalib olarak, bir şahıs olarak tanıdıkları anlamında olduğunu söylediler.[14]

---

[10] *Fisal*, V, a.y.

[11] A'raf: 157. "يَجِدُونه مَكتُوبًا عِنْدَهم في التورية والإنجيل"

[12] Bakara: 146. "يَعْرفونه كما يَعرفون ابْنآئهم"

[13] En'âm: 33. "فَاِنَّهم لا يُكَذّبنكَ"

[14] *Fisal*, V, 75-76.

Bu, çarpıcı bir küfürdür, Allah Teâlâ'nın kelâmını yerinden kaydırak tahrif etmek demektir, iğrenç bir günahtır, ahmaklıktır, zorlama bir anlamdır. Bu görüş sahiplerine *"Kitâbu'l-Yekîn fi'n-Nakdi 'ala'l-Mülhidîne 'an İblîsi'l-Le'în ve Sairi'l-Kâfirîn"* adlı kitabımızda cevap verdik. O kitabımızda onların büyüklerinden, Kayrevan halkından "Attâf b. Dûnâs"[15] adındaki bir adamın bu görüşü savunmak için kâleme aldığı bir kitaptaki görüşlere yer verdik.[16]

Onların hepsi, "Yeryüzünde kalbiyle Allah (a.c.)'ın hak olduğuna inanan hiçbir Yahudi ve Hıristiyan yoktur" dediler.[17]

Bâkıllânî de *el-İntisâr fi'l-Kur'ân* adlı eserinde Allah Teâlâ'nın, *"Kulları için küfre râzı olmaz"*[18] ve *"fesadı sevmez"*[19] şeklindeki ayetlerinin manasının, Allah, salih kulları için fesadı sevmez ve Mü'min kullarının kafir olmalarına râzı olmaz, demek olduğunu ifade etmekte; Allah (a.c.)'ın, kullarından herhangi biri için küfre râzı olmadığı, yine onlardan herhangi biri için zulmü sevmediği şeklindeki bir anlamı kastetmediğini söylemekte; ardından "küfür ve zul-

---

[15] Bakabildiğimiz kaynaklarda böyle bir şahısla ilgili olarak herhangi bir kayda ve bilgiye rastlayamadık.

[16] *Fisal*, V, 76.

[17] *Fisal*, V, 90. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1404, I (I. cüz), 122. Eş'ârîlerin böyle bir ifadesine rastlamadık.

[18] Zümer: 7. "وَلاَيَرضى لِعبادِه الكُفرَ"

[19] Bakara: 205. "وَاللّهُ لايُحِبُّ الفسادَ"

mü, küfür ve fesat ehli için ister ve onlar için râzı olur" demektedir.[20]

Onların hepsi, "Allah (a.c.)'ın kâfirlere dinî bir nimeti kesinlikle yoktur" dediler. Şeyhleri Eş'ârî de "Allah (a.c.)'ın, kâfirler üzerinde dünyevî bir nimeti de yoktur" demektedir.[21]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın, imânın mahiyeti konusunda Eş'ârîlere atfettiği görüşlerde hata ettiğini düşünüyoruz. Zira, Eş'ârî, İbn Hazm'ın kendisine nispet ettiği bu görüşlerin benzerlerini *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde on iki fırka halinde ele aldığı Mürcie'nin çeşitli kollarına atfetmektedir.[22] Ancak burada şunu hemen ifade edelim ki Eş'ârî'nin çeşitli Mürcie fırkalarına nispet ettiği bu görüşler, İbn Hazm'ın kendisine atfettiği görüşler kadar aşırı ve mübalağalı değildir.

Eş'ârî, "Size göre Allah Teâlâ'ya "imân" nedir?" şeklindeki bir soraya "Allah Teâlâ'yı tasdiktir" diye cevap ve-

[20] *Fisal*, V, 90. Bu ifadelerin aynısı Bâkıllânî'nin söz konusu eserinde geçmektedir. (Bkz. Bâkıllânî, *İntisâr*, s. 487-488.) Bu durum, İbn Hazm'ın gerçekten Bâkıllânî'nin söz konusu eserini okuyup incelediğini göstermektedir. Bâkıllânî, aynı düşüncelerini diğer eserlerinde de dile getirmektedir. (Bkz. Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 162, 165.)

[21] *Fisal*, V, 90.

[22] Bkz. Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 213-225.

rerek -İbn Hazm'ın da zikrettiği- delilleri gerekçe göstermektedir.[23]

Yukarıda adı geçen eserde de Ehl-i Sünnet ve Ashâb-ı Hadîs'in itikâdî görüşlerini -kendi görüşleri de diyebiliriz-[24] kısa ve toplu olarak zikrettiği bir bölümde, "İmânın, söz/kavl ve amel olduğuna, artıp eksildiğine inanıyorlar"[25] demektedir. Yine Ehl-i Sünnet'in ittifak ettiği konuları sıraladığı *Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb* adlı eserinde de "Allah'ın kitabından Resûlullah'a gelenlerin tamamı ile onun, nakli sabit sünnetini tasdik üzerine icma etmişlerdir" diyor. Ardından da "Onun ahkâmıyla amel, müşkil ve müteşâbihiyle nassı ikrar etmek ve nassına inanmakla beraber tefsîrine ilmen vakıf olamadığı her şeyi de Allah Teâlâ'ya havale etmek vaciptir" demektedir.

Görüldüğü gibi Eş'ârî, imânı "tasdik" olarak kabul etmekle beraber, ameli –iddiaların aksine– imân konusunda tamamen ihmal etmiş değildir. Ayrıca Eş'ârî'nin, imânın, ibadetlerle arttığına, günahlarla da eksildiğine inanması,[26] onun, amele verdiği önemin bir göstergesi olsa gerek.

[23] Eş'ârî, *Luma'*, s. 123.

[24] Eş'ârî, aktardığı Ehl-i Sünnet'in görüşlerine katıldığını bu bölümün sonunda ifade etmektedir. (Bkz. Eş'ârî, *a.g.e.*, I, 350.)

[25] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 347. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 162.

[26] Bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 155.

Günahların, kişiyi imandan çıkarmadığını ifade eden Eş'ârî'ye göre kişinin imanını ancak küfür yok eder; Ehl-i Kıble'den günah işleyenlarin, günahlarından dolayı imandan çıkarılmaksızın, şer'i hükümleri yerine getirmeleri emredilir.[27]

Bâkıllânî de Eş'ârî gibi imanı kalp ile tasdik olarak tanımlamakta ve söz konusu delilleri dile getirmektedir.[28] İkrar ve amelin de kalpte var olan imanın ifadesi olduğunu ve ona delâlet ettiğini belirtmekte; "imanın, tasdîk, ikrar ve amelden oluştuğu" şeklinde varid olan haberleri inkar etmediklerini ancak bunun, hem dünyada hem de ahirette, hem kullar açısından hem de Allah Teâlâ açısından makbul olan hakiki bir imana işaret olduğunu; zira dili ile mü'min olduğunu ifade ettiği ve ibadetlerini de yaptığı halde kalbinde imanı olmayan kişinin, zahiren mü'minlerce mü'min kabul edilse de hakiki mü'min olmadığını; bunun tam aksi olarak da dili ile küfrü ikrâr ettiği halde kalbiyle tasdik sahibi olan kişinin de Allah katında mü'min olduğunu ifade etmektedir.[29]

Bu son cümledeki görüşlerine *"Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan hariç- kim kalbini küfre açarsa, işte Allah'ın gazabı*

[27] Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 156.
[28] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 22, 55; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 389-390.
[29] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 55-56.

bunlaradır; onlar için büyük bir azap vardır"[30] şekilindeki ayeti delil olarak gösteren Bâkıllânî, İbn Hazm'ın iddia ettiği gibi keyfi bir şekilde küfrü izharın imana zarar vermediği şeklinde bir görüşte bulunmamaktadır.

Eş'ârîliğin önemli simalarından Fahreddin er-Razî de iman görüşünü şöyle özetlemektedir:

"Dilde iman sözünün onaylamaktan (tasdik) ibaret olduğunda tartışma yoktur. Dende ise Peygamberin (s.a.v.) getirdiği zorunlu olarak bilinen her nesneye inanmaktır. Mu'tezile, buna muhalefet edip, iman taatlara (şamil) bir isim yapmışlardır. Selef; onun kalp ile tasdik, dile ile itiraf ve esasları yerine getirme olduğunu söylemişlerdir. Delilimiz; eğer bu taatler dinde, iman denilenlerden bir cüz olsaydı, imanı taatla kayıtlamak tekrar ve isyanla kayıtlamak çelişik olurdu."[31]

"Bize göre İman artmaz ve eksilmez. Çünkü iman, Peygamberin getirdiği zorunlu olarak bilinen her nesneyi onaylamanın adı olunca, bu mertebeleşmeyi kabul etmez. Bunun için iman denilen nesne artık ve eksik olamaz."[32]

"Mu'tezileye göre iman, ibadetlerin yerine getirilinmesinin ismi olunca her ikisine de konu olabilir. Selefe göre iman; ikarar, itikat ve amelin adı olunca böyle artar ve

[30] Nahl: 106.
[31] Râzî, a.g.e., s. 268.
[32] Râzî, a.g.e., s. 269.

eksilir. Buradaki tartışma dili ilgilendirir. Her bir fırkanın dayandığı deliller vardır. Uzlaştırmak içi şöyle denebilir. İşler, onaylamanın neticeleridir. İmanın artmaz ve eksilmez olduğunu gösteren her nesne imanın aslına aittir. Artar ve eksilebileceğini gösteren de imanın kemaline aittir."[33]

"Küfür, Peygamberin (s.a.v.) getirdiği zorunlu olarak bilinen nesneyi inkâr etmektir. Bundan dolayı kıbleye yönelen hiç kimseyi kâfir görmeyiz."[34]

İbn Hazm'ın, Attâf b. Dûnâs adındaki bir şahsa dayanarak İblis, Firavun ve Medine'li Yahudi ve Hıristiyanların tutumu ile ilgili olarak Eş'ârîlere atfettiği görüşlerin de Eş'ârîlerle hiçbir ilgisi yoktur. Zira Eş'ârîlerin eserlerinde bu iddiaların tam tersi görüşler dile getirilmektedir.[35]

"Allah Teâlâ'nın, kâfirlere dünyevî veya dinî bir nimetinin olup olmadığı konusu"nda ise İbn Hazm'ın isabet ettiğini görüyoruz. Zira Eş'ârî ile Bâkıllânî, eserlerinde sık sık imanın, Allah Teâlâ'nın en büyük lütuf ve nimeti olduğunu, kâfirlerin böyle bir nimetten mahrum edildiğini

[33] Râzî, a.g.e., s. 269-270.

[34] Râzî, a.g.e., s. 270.

[35] Bkz. Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 94-98; Eş'ârî, *İstihsânü'l-Havd*, s. 7; Bâkıllânî, *İntisâr*, s. 432, 452, 457, 458, 531; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *el-İ'tikâd ve'l-İrşâd ilâ Sebili'r-Reşâd alâ Mezhebi's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs*, thk. Ahmed İsâm el-Kâtib, Beyrut 1401, s. 255-256.

vurgulamaktadırlar.[36] Eş'ârî, Allah Teâlâ'nın kâfirler üzerinde dünyevî bir nimetinin de olmadığı görüşündedir. Ona göre kâfirlerin, her ne kadar dünya nimetlerinden yararlandıkları görülmekte ise de sonuç itibariyle zehirli bal yiyen kişi gibi -Ahiret hayatında- akibetleri hüsran olduğu için bu, onlar için bir nimet sayılmaz.[37] Bâkıllânî ise dünya hayatında Allah Teâlâ'nın kâfirlere nimet verdiği düşüncesindedir.[38]

2. İmân – İstidlâl İlişkisi ya da Taklîdî İmân

"Delile dayanmadan İslâm'a inanan kişi, mü'min olur mu? Ya da sadece delile dayanan kişi mi mü'min ve müslüman olur?" konusunda Simnânî hariç bütün Eş'ârîler ile Muhammed b. Cerîr et-Taberî,[39] ancak delile dayanan kişinin, müslüman olabileceği; aksi takdirde müslüman olmayacağı görüşüne vardılar.

Taberî dedi ki: "Ergenlik çağına girmiş her erkek ve kadın, eğer istidlâl yoluyla Allah (a.c.)'ı bütün isim ve sıfat-

[36] Bkz. Eş'ârî, *İbâne*, s. 133, 134; Eş'ârî, *Luma'*, s. 133; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s.151; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 19.

[37] Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 320.

[38] Râzî, Fahreddin, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Komusyon, Akçağ yay., Ankara 1988, II, 448; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 320.

[39] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberi, Taberistan bölgesinde doğmuş, Bağdat'a yerleşip orada h. 310 senesinde vefat etmiştir. (İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 456.)

larıyla tanımazsa kafir olur, malı ve canı helâl olur. Erkek ve kız çocuklar, yedi yaşına girdiklerinde istidlâl üzerine tâlim ve terbiye görmeleri onlara vacip olur."[40] Eş'ârîler ise, "Ergenlik çağına girmeden bunlara istidlâl/delil aramak gerekmez" dediler.[41]

Eş'ârîler, mideyi bulandıran, Müslümanların tüylerini diken diken eden, kulakları tırmalayan, ifade edeni ile Allah (a.c.)'ın arasını açan bu görüşleriyle yetinmeyerek, onları ilzâm etmek için bize malzeme olacak şu ifadelerde bulundular: "Ergenlik çağına girdikten sonra şüpheye düşüp yalanlamadıkça hiç kimsenin İslâm'ı sahih olmaz;[42] nübüvvet ve tevhidin delâleti konusunda, onların sıhhatine inanan kişinin yaptığı araştırma sahih olmaz.[43]"

Bu gurup, "Herkes biliyor ki taklit, zem edilmiştir ve istidlâl ile bilinmeyen şey de taklittir" diyerek bu görüşlerine delil getirdiler ve Allah (a.c.)'ın şu ayetlerini zikrettiler:[44]

"Biz, babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız."[45]

---

[40] *Fisal*, IV, 67.

[41] *Fisal*, IV, 67, 74.

[42] *Fisal*, IV, 74.

[43] *Fisal*, V, 86.

[44] *Fisal*, IV, 67.

[45] Zuhruf: 23.

"Ben size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz (din)den daha doğrusunu getirmişsem (yine mi bana uymazsınız)?"[46]

Bâkıllânî'nin *el-İntisâr fi'l-Kur'ân* adlı eserindeki şu sözü onun küfrüne en büyük delildir: "Muhammed b. Abdulmuttalib'den Kur'ân'ı dinleyen kişinin, Kur'ânın onun için bir mu'cize olduğuna ve onun elinde izhar edildiğine ve onun tarafında doğduğuna, bölgedeki ve çevredeki halka ve haber taşıyıcılara sormadıkça ve o dili konuşan uzak bölgelerdeki kişilerin durumunu öğrenmedikçe hemen inanması gerekmez. Tespit ve araştırmadan sonra bu konuda kendisini geçen bir kişinin olmadığını da öğrenince, işte o zaman onun nübüvvetine inanması ona gerekli olur."[47] Onun garip görüşlerinden birisi de şudur: "Âmmî, kendisine bir haber/fetva ulaştığında beldesindeki en fâkih kişiye bunu sorması ona farzdır. O fakihten fetvayı aldığında artık o fetvaya uyması ona farz olur. Bu konuda başka bir fetva işitince artık önceki fetvaya uyması ona caiz olmaz, ikinci defa gidip sorması gerekir. İster önceki fakihe ister başka bir fakihe sorar. Artık aldığı ikinci fetvaya uyması ona farz olur. Bu, böyle devam edip gider."[48]

---

[46] Zuhruf: 24. Delil olarak getirilen diğer ayetler, Bakara: 170, Ahzab: 67.

[47] *Fisal*, V, 93. Bu ifadelerin bir benzeri, Bâkıllânî'nin *Temhîd*'inde yer almaktadır. (Bkz. Bâkıllânî, *Temhîd*, 179-180.)

[48] *Fisal*, V, 96. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, II (VI. Cüz), 271. Eş'ârîlerin eserlerinde böyle bir görüşe rastlamadık.

Değerlendirme:

Eş'ârîlerin, din konusunda delile ve araştırmaya büyük bir önem verdikleri bir gerçektir.[49] Ancak yukarıda iddia edildiği gibi bir talepleri yoktur. Nitekim Eş'ârîlere karşı yapılan bu tür iddialara değinen[50] Sübkî, Eş'ârî'nin, mukallidin imanını sahih olarak kabul etmediği şeklindeki ithama karşı Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin bu konudaki reddiyesini aktarmaktadır. Kuşeyrî, bu iddiaların asılsız, yalan ve iftira olduğunu belirterek Eş'ârî'ye göre imanın "tasdîk" oduğunu, nitekim Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğunu; bütün müslüman avâmı zahirde mü'min ve müslüman olarak kabul ettiklerini, onlar hakkında hüsn-ü zan beslediklerini, onların da kendilerine göre bir nazar ve istidlâllerinin olduğunu ve Allah Teâlâ'yı tanıdıklarını, kalplerindekini ise ancak Allah Teâlâ'nın bilebileceğini; İslam diyarındaki herhangi bir şahsı, üzerinde küfür alameti olmadıkça, onun kestiğini yediklerini ve arkasında namaz kıldıklarını, onu ölü bulduklarında yıkayıp namazını kıldıklarını ve onu müslüman mezarlığına gömdüklerini, ona müslüman muamelesinde bulunduklarını ifade etmektedir.[51]

---

[49] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 17-31; Eş'ârî, *İstihsânü'l-Havd*, s. 1-11 Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 21-22; Bâkıllânî, *Takrîb*, I, 210-227.

[50] Sübkî, *Tabakât*, III, 385.

[51] Sübkî, *a.g.e.*, III, 418-419.

Daha sonra Kuşeyrî, Eş'ârî'nin "Avâm, kelâm ilmini bilmedikçe mukallid sayılıyır, dolayısıyla mü'min değildirler" diye bir ifadesinin olmadığını ve iman konusunda böyle bir şart koşmadığını zikretmektedir.[52] Bu arada Eş'ârî'nin itikâdı ile Tahâvî'nin itikâdı arasındaki benzerliğe değinen Kuşeyrî, azap-mukafat ve teklifi mâ lâ yutâk gibi iki-üç konu dışında aralarında fark olmadığını belirtmektedir.[53]

İbn Asakîr de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tan bazı kişilerin, Eş'ârî'yi çeşitli meselelerde hatalı bulduklarını; ancak bu meselelerin, Eş'ârî'yi küfür veya bid'atla nitelendirecek kadar önemli olmadığını belirtmekte;[54] ardından da Eş'ârî'nin, *İbâne*'nin başında sıralamış olduğu inanç ilkelerini aktararak bu ilkelerde eleştirilecek bir tarafın olmadığını ifade etmektedir.[55]

---

[52] Sübkî, *a.g.e.*, III, 420.

[53] Sübkî, *a.g.e.*, III, 386-387.

[54] İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 140.

[55] Eş'ârî'ye yapılan bu haksız itham konusunda ayrıca bkz. Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 320; Âlûsî, Ebu'l-Fadl Mahmud, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut trs., XXI, 95. İman-küfür meselesi ve bunların amelle ilişkileri konusundan geniş bilgi için bkz. Kılavuz, *a.g.e.*, s. 19-93.

III. NÜBÜVVET

1. Peygamberlerin Günahlar Karşısındaki Konumu

Peygamberlerin (a.s.), günah işleyip işleyemediği konusunda aralarında Mürcie'den Kerrâmîlerin, Eş'ârîlerden İbn Tayyib el-Bâkıllânî ve onu takip edenlerin aralarında bulunduğu bir gurup, "Allah Teâlâ (a.c.)'ın resulleri (s.a.v.), sadece tebliğde yalan söylemek hariç, büyük-küçük bütün günahları işlerler"[1] görüşündedirler ki bu, Hıristiyanların da görüşüdür.

Bazı Kerrâmilerin, peygamberlerin (a.s.), tebliğde de günah işlemelerinin caiz olduğu görüşünde olduklarını duydum. Bâkıllânî ise öğrencisi Musul kadısı Ebû Cafer es-Simnânî'nin kitabında[2] şöyle diyor:

"Sadece tebliğde yalan söylemek hariç, büyük-küçük bütün günahlar, peygamberlere caizdir, mümkündür; kâfir olmaları caizdir, mümkündür. Peygamber (s.a.v.)'in, bir şeyi yasaklayıp da daha sonra onu işlemesi, o yasağın nesh edildiğine delil değildir. Çünkü o, Allah (a.c.)'a isyan etmiş olarak onu yapmış olabilir. Sahabesinin onu bu konuda ayıplamaları da gerekmez. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetinde, kendisinden daha efdal birinin olması, bi'setinden

---

[1] *Fisal*, IV, 5. Ayrıca bkz. *Fisal*, IV, 53, V, 6, 94; İbn Hazm, *ed-Durra*, s. 379.

[2] Anlaşıldığı kadarıyla bu kitabın adı, *"Kitâbu'l-Kebîr"* dir. (Bkz. *Fisal*, V, 94, 95.)

ölümüne kadar caizdir."[3] Simnânî, (*Kitâbu'l-Kebîr*'in)[4] İmâmet bölümünde şöyle diyor:

"Eğer, Peygamber (s.a.v.)'in tebliğde yalan söylemekten masum olmasına aklın delâleti olmasaydı, tıpkı diğer fiil ve sözlerinde masum olmasının vacip olmaması gibi, tebliğde de masum olması vacip olmayacaktı." Bu bölümün başka bir yerinde de "Aynı şekilde Peygamberin, risaleti eda ettikten sonra kâfir olması da caizdir" demektedir.[5]

Bu görüş, katıksız bir küfürdür, saf bir şirktir, İslam'dan irtidattır.[6] Dikkat edin! o, Peygamber (s.a.v.)'e küfrü, zinayı, livatayı, isyanı, hırsızlığı ve bütün günahları caiz görüyor. İslam'a karşı bundan daha büyük bir tuzak mı olur?[7]

Başka bir gurup da "Peygamberlerin (a.s.), büyük günahlardan birini işlemeleri kesinlikle caiz değildir. Ancak onların, kasıtlı alarak küçük günah işlemeleri caizdir" görüşüne vardı. Bu görüş, İbn Fûrek el-Eş'ârî'nin görüşüdür.[8]

[3] *Fisal*, IV, 5. Ayrıca bkz. *Fisal*, IV, 53, V, 6, 94.

[4] *Fisal*, V, 95.

[5] *Fisal*, V, 94.

[6] *Fisal*, IV, 5.

[7] *Fisal*, V, 94.

[8] *Fisal*, IV, 5, 6.

Bâkıllânî'nin arkadaşı İbn Fûrek, Peygamber (s.a.v.)'e kadınları öpmek ve onlara tacizde bulunmak gibi küçük günahları caiz görüyor. Onların hocası İbn Mücahid el-Basrî ise bütün bunları kabul etmiyor, imkânsız görüyor.[9]

Değerlendirme:

Peygamberlerin masumiyeti/ ismetü'l -enbiyâ konusunda çeşitli görüşlere sahip olan Eş'ârîlerin bir kısmı, peygamberlerin, doğumdan ölüme kadar masum oldukları görüşünde iken çeğunluğu ise sadece bi'setten sonra ismetin vacip olduğu; peygamberlikleri döneminde büyük günahları mutlak olarak, küçük günahları da kasıtlı olarak işlemekten masum oldukları görüşündedirler.[10]

Eş'ârî, bi'setten sonra peygamberlerin, büyük ve küçük günahlardan masum oldukları görüşünde[11] iken Bâkıllânî'nin, mevcut eserlerinde, peygamberler için küçük günah/sağâir, nisyan ve sehve cevaz/imkan verdiğini görmekteyiz.

[9] *Fisal*, V, 94.

[10] Râzî, Fahreddin, *'İsmetü'l-Enbiyâ*, Humus 1388, s. 3; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s. 445; Îcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman 'Umeyra, Beyrut 1997, III, 416, 427, 428; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut trs., III, 390. Büyük-küçük günah konusunda geniş bilgi için bkz. Kılavuz, *a.g.e.*, s. 86-93.

[11] Râzî, *Kelama Giriş*, s. 244; Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-Firak*, Beyrut 1977, s. 210.

Bâkıllânî, *İntisâr*'da "peygamberlerin unutmalarının cevazı" konusunu işlerken onlar için küçük günahları caiz gördüklerini ifade etmekte;[12] söz konusu meselenin sonunda da "Günahlar ise tevkifin (nasların) engel olduğu kadarı dışında peygamberler için caizdir"[13] demektedir. Bu minvalde el-Îcî, Bâkıllânî'nin, tebliğ dışında ismetin aklen vacip olmadığı görüşünde olduğunu belirtmektedir.[14]

Eserlerinde İbn Fûrek ve Bâkıllânî'den oldukça yararlandığı anlaşılan Cüveynî de mu'cizenin medlûlunu nakzedecek ve tebliğ konusunda doğruluklarına halel getirecek konularda peyamberlerin masum olmalarının vacip olduğunu ve aklın da bunu gerektirdiğini ifade etmektedir. Kişiyi alçaltan ve dini zaafa yol açan çirkinliklerin ise peygamberler için caiz olmadığını ve aklî bir zorunluluk olmamakla beraber bu konuda icmanın olduğunu belirten Cüveynî, küçük günahların da onlar için caiz olmasına aklî bir engelin olmadığını, bu konuda icma olmadığı gibi ne lehte ne de aleyhte bir delilin olmadığını ifade ermekte ve kendi fikirlerinin bunun cevazına daha yakın olduğunu belirtmektedir.[15]

[12] Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr*, s. 312.

[13] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 314.

[14] Îcî, *a.g.e.*, III, 426.

[15] Cüveynî, *İrşâd*, s. 298-299.

"Peygamberler, günahlardan uzaklaşmakla mükelleftirler ve bundan dolayı da sevap kazanırlar; eğer günah işlemeleri imkânsız olsaydı durum böyle olmazdı. Zira imkansız bir şeyi terk etmekle teklif olmaz ve bundan sevap da hasıl olmaz. Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği[16] gibi onlar diğer insanlar gibi birer beşerdirler. Dolayısıyla diğer insanlarda olduğu gibi onlardan günahların sudur etmesi imkansız değidir."[17]

"Peygamber (s.a.v.)'den daha üstün bir kişinin olup olmaması meselesi"ne gelince -Simnânî'nin söz konusu eserini inceleme imkânımız olmasa da- İbn Hazm'ın bu konuda yanıldığını düşünüyoruz. Zira Eş'ârîlerin eserlerinde bunu çağrıştıracak bir işarete rastlamak şöyle dursun Peygamber (s.a.v.)'i öven, onu yücelten bunun tam tersi ifadelere çok sık rastlamak mümkündür. Nitekim Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*'de "Hülâfâ-i Râşidîn'in Peygamber (s.a.v.)'den sonra bütün insanların en üstünü/efdal olduğunu"[18] ifade etmekte; Bâkıllânî de nübüvveti inkar eden Brahmanların iddialarına karşı nübüvvetin lüzumunu an-

[16] İbrahim: 11, Kehf: 110, Fussilet: 6.

[17] Îcî, *a.g.e.*, III, 449-450. Peygamberlerin ismeti/masumiyeti konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bulut, Mehmet, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, Risale yay., İstanbul 1991, s. 25, vd.

[18] Eş'ârî, *Makâlârü'l-İslamiyyîn*, I, 348.

latırken[19] peygamberlerin, insanların en faziletlileri, en üstünü olduklarını ifade etmektedir.[20]

Eş'ârî imamlardan Fahreddin er-Râzî de meleklerin, insanlardan üstün olduğunu;[21] peygam-berlerin, ümmetlerin yani insanların en faziletlileri olduğunu savunurken[22] Hz. Muhammed (s.a.v.)'in "Cebrâil (a.s.) hariç"[23] meleklerden[24] ve bütün peygamberlerden üstün olduğunu[25] ifade etmektedir.

"Mu'tezile, bizden Kâdı Ebû Bekir Bâkıllânî ve feylosofların hilafına bize göre peygamberler, meleklerden daha üstündür. Delilimiz, Yüce Allah'ın *"Allah, Adem'i ve Nuh'u seçti"*[26] sözüdür. Bunu ister umumî anlam olarak yürütelim, ister yüce Allah'ın *"Ben, sizi dünyalara üstün kıldım"*[27] demesi gibi o zamanın dünyaları anlamına yoralım maksat hasıl olur. İnsanlar, Allah'ı bilir ve şehvet, öfke, iç ve dış engelleri gibi birçok yüze çevirtenlerin bulunmasına rağmen ona taparlar. Oysa meleklerde bunlardan hiçbiri

---

[19] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 126-156.

[20] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 129, 134.

[21] Râzî, Fahreddin, *el-Metâlibu'l-'Âliye mine'l-'İlmi'l-İlâyiyye*, thk. Dr. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Beyrut 1987, VII, 409-218; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, II, 342-365.

[22] Râzî, *Metâlib*, VII, 412; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, II, 348.

[23] Râzî, *Metâlib*, VII, 418-420.

[24] Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, II, 355.

[25] Râzî, *Metâlib*, VIII, 121-122.

[26] Al-i İmran, 23.

[27] Bakara, 122.

yoktur. Bunun için insanların itaatı daha zor olduğundan ibadetleri en üstündür. Hz. Peygamber, *"İbadetlerin en üstünü en zor olanıdır"* demiştir."[28]

Görüldüğü gibi Eş'ârîlerin, ümmetten bir insanı Hz. Muhammed (s.a.v.)'den üstün tutmak gibi bir düşünceleri yoktur; aksine Hz. Muhammed (s.a.v.)'i meleklerden bile üstün tutmaktadırlar.

2. Vefâtından Sonra Hz. Muhammed'in Konumu ve Eş'ârîlerin Ruh Anlayışı

Eş'ârîlerin tamamı, "Muhammed b. Abdillah b. Abdilmuttalib, günümüzde Allah (a.c.)'ın resûlü değildir. O, daha önce Allah (a.c.)'ın resûlü idi" dediler.

Bunlar, bu görüşleriyle Kur'ân'ı yalanlıyorlar. Bu meseleden dolayı Horasan Emiri Mahmud b. Sebüktekin - Gazneli Mahmut- Allah kendisine rahmet etsin, Eş'ârîlerin şeyhi İbn Fûrek'i öldürdü. Bu işten dolayı Allah, Mahmud'un ecrini en güzel şekilde versin, İbn Fûrek ve şiasına da lanet etsin.[29]

Onları bu çirkin küfre sevkeden şey, onların son derece sapma/dalâl ve İslâm'dan çıkarıcı başka bir görüşleridir. O da şudur:

---

[28] Râzî, *Kelama Giriş*, s. 249-250.

[29] *Fisal*, V, 84.

"Ruh, araz olup yok olur ve iki vakitte kalmaz. Çünkü her birimizin şu andaki ruhu, bir saniye/ tarfatu 'ayn önceki ruhumuzun aynısı değildir ve her birimiz, bir saatlik zaman diliminde/sâ'atin zemaniy-yetin binlerce ruh değiştiriyoruz. Nefis de sadece teneffüs ile soğuk olarak girip sıcak olarak çıkan şu havadır. İnsan, öldüğü zaman ruhu yok olup ortadan kalkar. Dolayısıyla ne Hz. Muhammed'in ne de herhangi bir peygamberin, şu anda Allah katında ne nimet gören sabit bir ruhu ne de ikrâm gören kâim bir nefsi vardır."[30]

Bu görüş, Müslümanların icmasından çıkıştır. Ebu'l-Hüzeyl el-'Allâf'tan önce İslâm'a mensup hiç bir kimse böyle bir beyanda bulunmadı. Daha sonra bunlar, onu takip ettiler. Bu, Kur'ân'a açık bir muhalefet ve Allah (a.c.)'ı yalanlamaktır.[31]

Daha sonra bu büyük günahtan/'azîme dolayı utanç duydular, kendilerini bu yola düşüren şeytan da onlardan teberri etti. Şüpheye düşerek kitaplarında "Şayet böyle olmasaydı ruh, cesetten çıktığı esnada başka bir ruha intikal ederdi" dediler.

[30] *Fisal*, V, 85. Ayrıca bkz. *Fisal*, IV, 121; İbn Hazm, *ed-Durra*, s. 204-205. *Fisal*'in başka bir yerinde tekrarlanan bu görüşün, Bâkıllânî'ye ait olduğu ifade ediliyor. (Bkz. *Fisal*, V, 202.)

[31] *Fisal*, V, 85.

Bâkıllânî'nin bir kitabındaki, sanırım *el-Hurra* diye bilinen risalesindeki ifadeleri işte böyledir. Bu, kuşkusuz tenâsüh görüşüdür. Simnânî de kitabında Bâkıllânî ve taraftarlarının şöyle dediğini söylüyor:

"Rivayetlerde geçen, şehitlerin ruhlarının, yeşil bir kuşun kursağına naklolduğu, ölünün ruhunun kabrinde kendisine döndüğü ve bunlara benzer şekildeki ruhların yakınlaşmak, uzaklaşmak, hareket, intikal, sükûn ve azap gibi vasıfları, bunların hepsi, ölünün, şehit veya kâfirin parçalarından en küçük parça üzerinde gerçekleşir. Hayatın iadesi de bu parçada olacaktır."[32]

Bâkıllânî, bu hayat için başka bir cesedin yaratılmasına da "hayır" diyor.[33]

Bu görüşler, gerçekten hayali görüşlerdir, din ile oynamaktır. Güvenilir bir arkadaşım onların liderlerinden birisini, ruh konusunda şöyle derken işittiğini bana söyledi: "Ruh, kuyruk sokumunda kalır. Çünkü Resûlullah (s.a.v.), *"Toprak, kuyruk sokumu/'acbu'z-zeneb hariç, insanoğlunu yer bitirir, ki insan, ondan yaratılacak ve ondan terkip edilecektir"*[34] diye buyuruyor."[35]

[32] *Fisal*, V, 86. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 205.

[33] *Fisal*, V, 205.

[34] Müslim, Fiten, 141,143; Ebû Davud, Sünnet, 22; Nesâî, Cenâiz, 117; İbn Mâceh, Zühd, 32; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Cenâiz, 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 322, 428, 499.

Değerlendirme:

Eş'ârîlere yönelik, Peygamberimiz (s.a.v.)'in ölümüyle beraber peygamberliğinin sona erdiği şeklindeki iddia, Eş'ârîlerin kendi kitaplarındaki beyanları ile uyuşmamaktadır. Zira Bâkıllânî, *el-İnsâf* diğer adıyla *el-Hurra* adlı eserinde peygamberlerin dünyadan ayrılıp ahirete intikalleriyle beraber peygamberliklerinin sona ermediğini, aksine ahirete intikalleriyle birlikte içinde bulundukları durumun, uyku halindeki durumları veya yeme-içme gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamakla meşgul oldukları durumları gibi olduğunu açık bir şekilde ifade etmekte ve bu yönde kendilerine yapılan ithamların yersiz olduğunu açıklamaktadır.[36]

Eş'ârîliğin önemli savunucularından Sübkî de Eş'ârî'ye yönelik bu iddiaların doğru olmadığını, hem Eş'ârî'nin hem de takipçilerinin eserlerini incelediğini ancak bu kitaplarda söz konusu iddiaların aksi görüşlerle karşılaştığını ifade etmekte ve "Biz, peygamberlerin, kabirlerinde diri oldukları inancındayız, nasıl böyle bir şey bizim için düşünülebilir?" diyerek bu konuda kendilerine yapılan iddialar karşısındaki şaşkınlığını açığa vurmakta ve Kuşeyrî'nin bu konudaki şikâyetlerine değinmektedir.[37]

[35] *Fisal,* V, 86.
[36] Bâkıllânî, *İnsaf,* s. 63. Ayrıca bkz. Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-İrşâd,* s. 305.
[37] Sübkî, *Tabakât,* III, 384.

Aynı şekilde İbn Asâkir de Cüveynî'nin bu konudaki yakınmalarını dile getirmektedir.[38]

Söz konusu görüşe sahip olduğu gerekçesiyle, İbn Fûrek'in Gazneli Mahmut tarafından öldürüldüğü şeklindeki iddiaya değinen Sübkî, İbn Fûrek'in hücumlarına karşı koyamayan teşbihçi Kerrâmîlerin, söz konusu iddia ile onu Gazneli Mahmut'a şikâyet ettiklerini; ancak, saraya çağrılan İbn Fûrek'in, "Değil mecazen, gerçek olarak Hz. Muhammed (s.a.v.), ebediyen Allah (a.c.)'ın Resûlüdür, kabrinde diridir" diyerek Eş'ârîlerin bu konudaki mutlak düşüncesini ifade edip durumu açıklığa kavuşturması üzerine kendisine ikramda bulunulduğunu; fakat kurdukları tuzağın işe yaramadığını gören Kerrâmîlerin, onu zehirleyip öldürdüklerini (406/1015) haber vermektedir.[39]

Daha sonra Sübkî, "İbn Hazm, Eş'ârî mezhe-bini anlayamamış, onlarla Cehmîleri birbirlerinden ayıramamıştır; itakadlarını bilmemektedir" diyerek İbn Hazm'ı bu konudaki iddilarından dolayı eleştirmektedir.[40]

"Ruh konusu"nda İbn Hazm'ın yukarıda sıraladığımız iddialarının hiçbirine Bâkıllânî'nin eserlerinde rastlamadık. Aksine Bâkıllânî, *İntisâr*'da *"Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir*

[38] İbn Asâkir, *Tebyîn,* s. 115.
[39] Sübkî, *a.g.e.,* IV, 131.
[40] Sübkî, *a.g.e.,* IV, 132.

bilgi verilmiştir"[41] şeklindeki ayeti açıklarken bu soruyu soranların, kafalarında ruhu, "cismi, şekli, rengi ve tadı olan bir şey" olarak tasavvur ettiklerini ve bu yönde bir cevap beklediklerini; ancak Allah Teâlâ'nın onlara verdiği cevapla ruhun, onların tasavvurlarındaki gibi bir şey olmadığının ortaya çıktığını ifade ederek ve ruh hakkındaki bilginin Allah (a.c.) katında olduğunu vurgulayarak bu konuda ayrıntıya girmemektedir.[42]

Bâkıllânî, İbn Hazm'ın zikrettiği kitabında da bu konuda sadece "Hakkında nass bulunan kabir azabı, Münker ve Nekir'in sorgusu, sorgu sırasında ruhun ölüye geri dönmesi, sırat, mizan, havuz, mü'min günahkârlar için şefaat gibi şeylerin tamamı haktır, gerçektir. Bunlara kasin olarak inanmak vaciptir. Çünkü bunların tamamı, aklen imkânsız değildirler"[43] demektedir.

Ruh konusunda daha ayrıntılı bilgi veren Cüveynî ise ruh ve manası konusunda ihtilafın olduğuna değinerek, ruh hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

"Ruh, duyularla algılanan cisimlere benzeyen latif bir cisimdir. Cisimlerle müşareketi devam ettiği müddetçe Allah Teâlâ, onunla cisimlerin hayatını devam ettirir. Ayrıldıklarında ise adet olduğu üzere hayatı ölüm takip eder.

---

41 İsra: 85. "ويسألونك عن الروح قل الروحُ من امر ربي وما أوتيتم من العلم الا قليلا"

42 Bâkıllânî, *İntisâr*, s. 501-502.

43 Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 51.

Sonra mü'minlerin ruhu, rivayetlerde geçtiği üzere urûc eder ve yeşil bir kuşun kursağında yükselerek cennete iner; kâfirlerinki ise cehenneme düşer. Hayat, cevherlerin kendisiyle yaşadıkları/tehya bir arazdır. Ruh da aynı şekilde, hayat kendisinde kâim oldukça, hayat ile yaşar."[44]

Eş'ârî'nin ise "Ruh, bâkidir; bedenin ölümüyle değişmez" görüşünde olduğu bildirilmektedir.[45]

"Ruh" kendi ifadesiyle "nefis" konusunu geniş bir şekilde ele alan[46] Fahreddin er-Râzî, "insan"ın, "ben" diye tanımladığı "nefis" olduğunu;[47] nefsin yani ruhun da cisim ve onun ilintilerinden bağımsız/mücerred bir cevher olduğunu;[48] İnsanın (nefis/ruh) ölümden sonra bâkî, diri, aklı başında/âkil ve anlayış sahibi/fâhim olduğunu;[49] bedenin ise tamamen çürüyüp yok olduğunu,[50] harabe olmuş bir yurt olma dışında insanla bir ilgisinin kalmadığını[51] aklî/felsefî ve naklî deliller ortaya koyarak savunmaktadır.

---

44 Cüveynî, *İrşâd*, s. 318.

45 Âlûsî, *a.g.e.*, XXII, 35.

46 Râzî, *Metâlib*, VII, 5-303.

47 Râzî, *a.g.e.*, VII, 101, vd.

48 Râzî, *a.g.e.*, VII, 36, 123.

49 Râzî, *a.g.e.*, VII, 132-133, 134-135, 211-262.

50 Râzî, *a.g.e.*, VII, 103.

51 Râzî, *a.g.e.*, VII, 133, 213.

3. Eş'ârîlerin Mu'cize ve Sihir Anlayışı

Eş'ârîlere göre Peygamber ile peygamberlik iddiasında bulunan sihirbaz arasında, "meydan okuma" hariç hiçbir fark yoktur. Meydan okuma da peygamberin, karşısındakilere "Haydi, benim yaptığım gibisini yapın" demesidir. Bu görüş, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini iptaldir.[52]

Onların tamamı, "Resûlullah (s.a.v.)'in, iki yüz küsûr kişiyi bir tabak pilav ile defalarca doyurması, parmakları arasından akan su ile binlerce kişiye su içirmesi, kütüğün inlemesi, ağacın ona gelmesi, keçi budunun konuşması, devenin şikayeti, kurdun ona gelip konuşması, bunların hiçbiri, Resûlullah (s.a.v)'ın, nübüvveti konusundaki doğruluğuna delil değildir. Çünkü O, bunlarla insanlara meydan okumamıştır" dediler. Onlara göre, sadece kendisiyle kâfirlere meydan okunan şey mucize olur.[53]

---

[52] *Fisal*, V, 84.

[53] *Fisal*, V, 86-87. İbn Hazm, başka bir yerde de Eş'ârîlerin söz konusu mucizeleri "olağan/adet" şeyler olarak kabul ettiklerini iddia etmektedir. (Bkz. *Fisal*, V, 116.) İbn Hazm'ın bu iddiasını Bâkıllânî'nin *Kitâbu'l-Beyân*'daki sözleri doğrulamaktadır. Ancak Bâkıllânî'nin, "adet/âdât" kavramına verdiği anlam farklıdır. Âdâtı çeşitli kısımlara ayıran Bâkıllânî, bazı mucizeleri kendi tabakasında "adet" olarak adlandırırken, yemek-içmek gibi bazı şeyleri de kendi tabakasında "adet" olarak adlandırmaktadır. Bâkıllânî'ye göre mucize birinci tabakada adet/olağan olsa da ikinci tabakada harikulâde (olağan üstü)dir. (Bkz. Bâkıllânî, *Beyân*, s. 52-55.)

(Sihir konusunda) Bâkıllânî'nin şu ifadelerini gördüm:

"Sihirbaz, su üzerinde ve havada hakikaten yürüyebilir; insanı gerçekten eşeğe dönüştürebilir. Bütün bunlar, keramet şeklinde salihlerde de mevcuttur. Meydan okuma hariç, peygamberlerden zuhur eden ile fâzıl insanlarla sihirbazlarda zuhur eden şeyler arasında kesinlikle bir fark yoktur. Peygamber, getirdiği şeylerin bir benzerini getirmeleri konusunda insanlara meydan okur, hiç kimse de buna güç yetiremez. Peygamberlerin, kendisiyle insanlara meydan okumadığı şey, onun için mucize olmaz."[54] Ve o, Allah Teâlâ'nın, yalancı peygamberin elinde mucize yaratmaya kâdir olmadığına inanmaktadır.[55]

Yine Bâkıllânî'nin, "İnsanların, Kur'ân'ın benzerini getirmekten ne aciz ne de ona kadir oldukları; onların, göğe yükselmekten, ölüleri diriltmekten, cisimleri yaratmaktan ne aciz ne de onlara kadir oldukları" şeklindeki görüşlerini kelâmının bir faslında gördüm. Bu, onun hiçbir yorum katmadığımız kendi ifadeleridir. Sonra da "Kudret, ancak aczin vaki olduğu yerde söz konusu olur" demektedir.

---

[54] *Fisal*, V, 98.

[55] *Fisal*, V, 98. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 109.

Bunlar, ancak kaçıkların/memrûr ifadeleri olan boş şeylerdir. Bundan daha felaketi ise "Acz, ancak kudretin vaki olduğu yerde söz konusu olur" diye delil getirmesidir. Anlamıyoruz, hangi lügatte ya da hangi akılda bu yalanları ve saçmalıkları buluyorlar.[56]

Değerlendirme:

Mucize konusunda -İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi-Bâkıllânî'nin, "Acz, ancak kudretin vaki olduğu yerde söz konusu olur" görüşünde olduğu[57] ve başta Bâkıllânî olmak üzere Eş'ârîlerin, mu'cizede "meydan okuma"yı şart koştukları[58] bir gerçektir. Ancak kütüğün inlemesi, kurdun konuşması gibi yukarıda zikredilen olağan üstü olayları Peygamber (s.a.v.) için birer mu'cize olarak kabul etmedikleri doğru değildir.[59]

"Kitâbu'l-Beyân" adlı eserinde mucize ve sihir konusunu geniş bir şekilde işleyen Bâkıllânî, mucizeyi iki kısma ayırmaktadır. *Birincisi,* sadece Allah Teâlâ'nın kudreti dâhilinde olan ve kulların benzerini yapamadıkları cisimleri

[56] *Fisal,* V, 109.

[57] Bkz. Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân,* s. 288; Bâkıllânî, *Beyân,* s. 9-11; Sayrafî, *Nüketü'l-İntisâr,* s. 242.

[58] Bkz. Bâkıllânî, *Beyân,* s.47; Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân,* s. 251; Cüveynî, *İrşâd,* s. 265.

[59] Bkz. Eş'ârî, *İbâne,* s. 80-81; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr,* s. 97-99; Bâkıllânî, *Beyân,* s. 55; Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân,* s. 8; Bâkıllânî, *İnsâf,* s. 63; Bâkıllânî, *Temhîd,* s. 157-158; Sayrafî, *a.g.e.,* s. 293-294; Cüveynî, *a.g.e.,* s. 296.

yaratmak, organları benzersiz olarak yaratmak, körlük gibi hastalıkları gidermek gibi şeylerdir. *İkincisi* de benzeri, kulların kudreti dâhilinde olan şeylerdir ki bunların mucize sayılması için kulların onun benzerini yapamamaları gerekir. Bunlar, sert dağ parçalarını bölmek ve bunları göğe kaldırmak, denizlerin suyunu değiştirmek, kütüğün inlemesi, Kur'ân'ın belağatıyla beraber nazmının "birazı" gibi. Ancak Kur'ân'ın azı da çoğu da birbirinin benzeri olduğu halde onun çoğuna benzer getirilemez. Aynı şekilde dere ve nehirlerden atlamak, yüksek yerlerden atlamak, göğe yükselmek bu kısım mucizeler arasındadır. Bu sayılanların mucize sayılması için Peygamberin, bunlarla insanlara meydan okuması ve insanların da buna güç yetirememeleri, onun bir benzerini ortaya koyamamaları gerekir. Eğer bir peygamber, "oturup kalkmak" gibi basit, olağan bir şeyle meydan okusa ve insanlar da o meydan okuma sırasında oturup kalkamazsalar, bu da o peygamber için bir mucize sayılır.[60]

Sihri de iki kısma ayıran Bâkıllânî, bunlardan *birincisinin,* maharet ve el çabukluğuna dayanan hile ve göz boyama olduğunu; *ikincisinin* de icracısını küfre düşüren ve katlini gerektiren, bir takım tılsımlara dayanan ve karı-koca arasını ayırmak, insanı dondurmak, öldürmek, uçmak

[60] Bâkıllânî, *Beyân,* s. 14-17. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.,* s. 23-24, 34-35, 44, 71-73.

IV. İNSAN FİİLLERİ

1. İstitâ'a

Bu konuda ihtilafa düşen insanlardan bir gurup, "İnsan, fiillerinde icbâr/zorunluluk altındadır, onun bu konuda bir gücü/istitâ'a yoktur" görüşüne vardı. Bu görüş, Cehm b. Safvân ve Ezârika'dan bir gurubun görüşüdür.

Başka bir gurup da "insanın icbâr altında olmadığı" görüşüne vararak insanın, kendisiyle istediği fiili yapabildiği bir kuvveti ve gücünün olduğunu kabul etti. Daha sonra bunlar da iki kısma ayrıldı ve onlardan biri, "Fiilin kendisiyle gerçekleştiği güç, ancak fiille beraber olur; ona kesinlikle takaddüm etmez, fiilden önce var olmaz" dedi. Bu görüş, Ehl-i Sünnet'ten bir gurup ile Neccâr,[1*] Eş'ârî, bunların taraftarları, Burğûs[2] ve el-Merisî[3*] gibi bu konuda onlara uyanların görüşüdür.[4]

---

[1] Hüseyin b. Muhammed b. Abdillah en-Neccâr, Cebriyye fırkalarından Neccâriyye'nin imamıdır. (Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 195; *Fisal*, III, 33, dipnot.)

[2] Muhammed b. İsa Burğûs el-Kâtib, Neccâriyye fırkalarından Burğûsiyye'nin residir. (Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 197; *Fisal*, III, 33, dipnot.)

[3] Bişr b. Ğayyâs el-Merîsî, Hanefî fakihi ve kelâmcıdır. Ebû Yusuf'tan fıkıh tahsil etmiş ancak kelama yönelerek halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemiş, Mürcie'den el-Merîsiyye adlı fırkaya intisap etmiş ve bir takım aşırı görüşlerde bulunmuştur. (Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 192-193; *Fisal*, III, 33, dipnot.)

* İbn Hazm, Neccâr ile Merisî ve bunların taraftarlarını Mu'tezile fırkalarından Ehl-i Sünnet'e en yakın olan kişiler olarak nitelendirmektedir. (Bkz. *Fisal*, II, 266.)

[4] *Fisal*, III, 33.

gibi bir takım sonuçları doğuran sihir olduğunu belirtmektedir.[61]

Sihirbazın ortaya koyduğu şeylerin Allah Teâlâ'nın fiili olduğu görüşünde olan[62] Bâkıllânî'ye göre sihirbaz, ölüleri diriltmek, cemâdı canlıya çevirmek, ayı ve denizi yarmak, çakıl taşlarına tesbih çektirmek, kurdu konuşturmak gibi peygamberlerin (a.s.) mucizelerinin bir benzerini yapamaz, ancak bir ipin üzerinde göğe yükselmek, havada uçmak, bir takım aletlerle havada tasarruflarda bulunmak, öldürmek, hastalandırmak, sevdirmek, nefret ettirmek gibi şeyleri yapabilir.[63] Bununla beraber bunları "mucize" diye "peygamberlik iddiasında" kullanamaz. Mucizeye halel gelmemesi için Allah Teâlâ, bir şekilde buna engel olur.[64] "İlahlık iddiasında" bulunan kişi ise bunları kullanabilir.[65]

Mu'cize, kerâmet ve sihir konusunda Eş'ârîlerin görüşlerini açık ve net bir şekilde kâleme alan Cüveynî de bunları birbirleriyle ilintili olarak ele almaktadır. Cüveynî, peygamberlerin (a.s.) "asayı yılana dönüştürmek", "ölüleri diriltmek" gibi olağan üstü şeyleri mu'cize olarak gerçekleştirebilecekleri konusunda Eş'ârîlerin icma ettiklerini;

[61] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 77-86.

[62] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 88-90; Bâkıllânî, *İntisâr*, s. 500; Sayrafî, *a.g.e.*, s. 239.

[63] Bâkıllânî, *Beyân*, s. 91.

[64] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 94-100, 105.

[65] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 104-105.

salih kulların da peygamberlerin bu mu'cizeleri nevinden olağan üstü şeyleri gerçekleştirebileceklerini, Ebû İshâk el-İsfereyânî gibi bazı taraftarları hariç, bütün Eş'ârîlerin kabul ettiğini ifade etmektedir.[66]

Mu'cize ile kerâmet arasındaki farkın "nübüvvet davası" olduğunu ifade eden Cüveynî, sihirbazın göğe yükselmek, havada yürümek, ufak duvar deliklerinden geçmek gibi şeyleri gerçekleştirmesinin imkansız olmadığını; Allah Teâlâ'ın bunları sihirbaz için yaratmasına aklen bir maninin olmadığını; zira, kendilerine göre kul için makdur olan her şeyin, Allah Teâlâ'nın kudretiyle vaki olduğunu; mu'cize ile sihir arasındaki farkın, mu'cizenin kerâmet ile olan farkı gibi olduğunu; ancak sihrin, fâsıktan zuhur ettiğini, kerâmetin ise fâsıktan zuhur etmediğini belirtmektedir.[67]

Bu arada Cüveynî, yalancı peygamberin elinde mu'cizenin zuhur edemiyeceğini, aksi takdirde bunun, onun doğruluğuna delil teşkil edeceğini ifade etmektedir.[68]

[66] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 266-267.

[67] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 269-271.

[68] Cüveynî, *a.g.e.*, s. 276.

Değerlendirme:

Eş'ârîler, İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi istitâ'a, yani kişinin bir fiili işlemek için sahip olduğu güç ve kuvvettin, fiil ile beraber olduğu, fiil esnasında yaratıldığı görüşündedirler.[5]

"İstitâa, fiille beraberdir. Fiil, meydana geldikten sonra yok olur. Allah, istitâayı insanın bir şey yapması için yaratır. İstitâa olmazsa insanın bir şey yapması münkün dedildir."[6]

Eş'ârî, bu duruma örnek olarak kâfirin durumunu gösteriyor. Allah, kafiri iman etmele yükümlü kılmıştır. Fakat "Kâfirin bu imana gücü var mıdır?" sorusuna, "Eğer gücü olsaydı iman ederdi" cevabını vermektedir. Bu taktirde akla gelen "O halde Allah, gücü yetmediği şeyi ona teklif etmekte midir?" sualini iki şekilde cevaplamakadır:

1. Aczinden dolayı imana kudretinin olmaması düşünülemez. O, buna aciz değildir.

2. Kâfirin iman gelememesi onu terk etmesinden ve zıddı olan küfürle meşgul olmasından dolayıdır.[7]

---

[5] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 93-99; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 346; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 93-94; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 46; Bâkıllânî, *Takrîb*, I, 232; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 323-330; Cüveynî, *İrşâd*, s. 198-200. İnsanın fiilleri konusunda geniş bilgi için bkz. Gölcük, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 59, vd.

[6] Eş'ârî, *Luma'*, s. 93; Gölcük, a.g.e., s. 129.

[7] Eş'ârî, a.g.e., s. 99; Gölcük, a.g.e., s. 129.

2. Ef'âl-ı İbâd

İhtilaf edilen "Allah (a.c.)'ın, kullarının fiillerini yaratması" konusunda Ehl-i Sünnet'in tamamı, Merisî, Burğûs, Neccâr, Eş'âriyye ve Cehmiyye gibi İstitâ'anın fiille beraber olduğunu savunanların tümü, "Kulların bütün fiilleri mahlûktur; Allah (a.c.), onları fâillerinde yaratmıştır" görüşündedirler.[8]

Değerlendirme:

Bu konuda da İbn Hazm'ın dediği gibi Eş'ârîler, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah (a.c.) olduğu görüşündedirler.[9]

Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî'ye göre fiillerin yaratılmasında tek kudret sahibi, Allah'tır. Eş'ârî, *"Sizi ve işlediklerinzi yaratan Allah'tır"*[10] ayetini açık anlamında anlamış, adeletsizlik ve küfür fiilini yaratmanın Yaratıcının zâlim ve kâfir olduğu manasına gelemiyeceğini bildirmiştir.[11]

İnsanın fiillerinin Allah tarafından tarafından yaratıldığına delil; insanın arzusuna rağmen, fiillerin bu isteğe karşı meydana gelişleridir. İnsanın işleri, her zaman onun

---

[8] *Fisal*, III, 81.

[9] Bkz. Eş'ârî, *İstihsânü'l-Havd*, s. 7; Eş'ârî, *Luma'*, s. 69-78; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 346; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 144-157; Bâkıllânî, *Takrîb*, I, 233; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 341-348; Cüveynî, *İrşâd*, s. 173-183.

[10] Sâffat, 96.

[11] Eş'ârî, *Luma'*, s. 69; Gölcük, a.g.e., s. 171.

istediği gibi cereyan etmez. İmanın yorucu ve zor olmamasını isteyen mümine iman daima güçlük gösterir. O halde fiillerin yaratıcısı insan değil, Allah'tır.[12]

3. Günah - Tevbe

Eş'ârî ve taraftarları, "Kafirler, ebedi olarak cehennemde olacaklar. Mü'minlerin tamamı da cennette olacaklar, güyük günah işlemiş ve bu konuda ısrar ederek ölmüş olsalar da."[13]

Bütün Ümmetin arasında sadece Cübbâî el-Mu'tezilî ile Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkıllânî, "Kimin günahı olup da onların tamamından tevbe etmedikçe hiçbir tevbesi kabul edilmez" görüşündedirler. Bu konuda bir gurup da onlara uydu. Nitekim bunlardan bazılarıyla da tartıştık.[14] Eş'ârîlerin liderlerinden birisini şöyle derken işittim:

"Kim, zina, hırsızlık, namaz kılmamak ve zekât vermemek gibi beş günah işlemekte olup da bunların tamamından değil de bir kaçından tevbe ederse bu tevbesi kabul edilmez."

Simnânî, bu görüşün Bâkıllânî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşü olduğunu ifade etmekte, ardından da "Bu görüş, tamamen icmayı ihlaldir, ümmetin inancına

[12] Eş'ârî, a.g.e.s, s. 71; Gölcük, a.g.e., 172.
[13] *Fisal*, IV, 80.
[14] *Fisal*, III, 286.

ters bir görüştür" demektedir. Evet, bunlar Simnânî'nin, hocası hakkındaki ifadeleridir. Kendi durumlarını açığa vuruyorlar ve birbirlerini yeriyorlar.[15] Simnânî, yine hocası Bâkıllânî'nin, "Allah, büyük günahlardan uzaklaşmakla küçük günahları affetmez" dediğini ifade etmektedir.[16]

Ben de bir liderlerini, küçük günahların varlığını inkâr ederken işittim ve ona, Allah Teâlâ'nın *"Eğer nehyeldiğiniz kebâirden uzak durursanız, günahlarınızı örteriz"*[17] ayeti ile karşılık vererek tartıştım. Herkesin anlayabileceği bir şekilde durumu izah ettim ve bu ifadelerinin Kur'ân'a ters olduğunu ona söyledim. Bunun üzere afallayıp bozuldu.[18]

Değerlendirme:

Eş'ârîler, İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi "kâfirin, ebedî olarak cehennemde kalacaklarına" inanmaktadırlar. Kebâir işleyerek ölenler konusunda ise meseleyi Allah Teâlâ'ya havale ediyorlar ve bu konuda hüküm vermekten kaçınıyorlar. Onun ebedî olarak cehennemde kalacağına dair görüşlere karşı çıkıyorlar. Onlara göre kebâir sahibini Allah Teâlâ dilerse affeder, dilerse cezalandırır.[19]

[15] *Fisal*, IV, 88.
[16] *Fisal*, IV, 88.
[17] Nisa: 31. "إِنْ تَجْتَنِبوا كبائرَ ما تُنهَوْنَ عنه نُكفِّرْ عنكم سَيِّئاتكم"
[18] *Fisal*, IV, 88-89.
[19] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 127-130; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 347; Eş'ârî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr, s. 155-156;* Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 402-404; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 54; Cüveynî, *İrşâd*, s. 329.

"Bütün günahlardan tevbe etmedikçe hiçbir tevbenin kabul edilmiyeceği" meselesinde ise İbn Hazm'ın yanıldığını düşünüyoruz. Zira Bâkıllânî'nin kendisi söz konusu düşünceden dolayı Mu'tezile'yi eleştirmektedir.[20] Cüveynî de bu görüşü Mu'tezile imamlarından Ebû Hâşim'e nispet ederek bu görüşü eleştirmektedir.[21]

"Kebâir ve seğâir" ayırımına gelince Eş'ârî ve Bâkılânî'nin eserlerinde bu ifadeler sık sık kullanılmaktadır; seğâirin inkar edildiğine dair bir durum görünmemektedir.[22] Cüveynî'de ise böyle bir ayırımın reddedildiği görülmektedir.[23] Diğer taraftan Bâkıllânî, *"Eğer nehyedildiğiniz kebâirden uzak durursanız, günahlarınızı örteriz"*[24] ayetindeki "kebâir"i küfür olarak tanımlamaktadır.[25]

4. Muvâfât

Kelâmcılar, "muvâfât" diye adlandırdıkları şu manadaki konuda ihtilaf ettiler:

"İbadetlerini yerine getiren mü'min ve sâlih bir insan, daha sonra kâfir olarak ölüyor; başka birisi de kâfir,

---

[20] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 293.

[21] Cüveynî, *İrşâd*, s. 341-342.

[22] Bkz. Eş'ârî, *Luma'*, s. 125-130; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 231, 347; Eş'ârî, *İbâne*, s. 162-163; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 395-431.

[23] Cüveynî, *İrşâd*, s. 328.

[24] Nisa: 31.

[25] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 404, 420.

mürted ve fâsık olup daha sonra tevbekar bir müslüman olarak ölüyor. Acaba bunların, üzerinde öldükleri duruma geçmeden önceki durumlarının hükmü nedir?"

Hişâm b. Amr el-Fuvatî ve bütün Eş'ârîler, "Allah Teâlâ, tevbe ederek müslüman olan ve ölen kişiden ezelî olarak râzıdır. Kâfir veya fâsık olarak ölen kişiden de ezelî olarak râzı değildir, ona kızgındır" görüşündedirler.[26] Şu görüşleri de onların aşırılıklarındandır:

"Şu anda bir kişi, ibadetlerini yaparak, kalbi ve dili ile halis olarak İslâm dini üzerinde olup ta Allah Teâlâ (a.c.), onun mutlaka kâfir olarak öleceğini biliyorsa o, şu anda Allah katında kâfirdir. Diğer yandan bir kişi, şu anda ateşe ve haça tapan, açıkça Resûlullah (s.a.v.)'ı yalanlayan bir kâfir, bir Hıristiyan, Yahudi veya bir zındık olup da Allah Teâlâ'nın ilminde onun mutlaka müslüman olarak öleceği varsa o, şu anda Allah katında müslümandır."[27]

Bu görüşlerine, "Allah Teâlâ'nın ilmi değişmez; kızdığı kişiden râzı olmaz, râzı olduğu kişiye de kızmaz" diye delil getirdiler.

Eş'ârîler, "Rıza, Allah (a.c.)'tandır, kızgınlık ta ondandır; onun zâtî sıfatlarındandırlar, ezelî olup değişmezler" dediler. Eş'ârîlerin bu konudaki delilleri, Yahudilerin

---

[26] *Fisal*, IV, 101.

[27] *Fisal*, V, 89.

neshi inkar konusunda ortaya attıkları delillerdir, aralarında hiçbir fark yoktur.[28]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın bu konudaki tespitleri doğrudur. Zira irâde, meşiet, ihtiyar, rıza ve muhabbet konularında "hal"-in değil, "sonuc"un önemli olduğunu belirten[29] Bâkıllânî, -İbn Hazm'ın değindiği gibi- Allah Teâlâ'nın, imanlı olarak öleceğini bildiği kişiden ezelî olarak râzı olduğunu, kafir olarak öleceğini bildiği kişiye de ezelî olarak kızgın olduğunu ifade etmekte[30] ve "Allah (c.c.), kimden ezelî olarak râzı olursa, şu anda isyan durumunda olsa bile, ona kesinlikle kızmaz. Kime de ezelî olarak kızgın ise, şu anda itaat durumunda olsa bile, asla ondan râzı olmaz.

Örneğin; Allah Teâlâ, Firavun'un sihirbazlarından ezelî olarak râzıdır; küfür ve dalâlet üzere Firavun'a ittaat ettikleri durumda bile. Nitekim onlar, sonuçta iman ettiklerinde Allah Teâlâ'nın onlardan ezelî olarak râzı olduğu açığa çıkmıştır. Ebû Bekr es-Sıddık ve Ömer el-Fâruk (r.a.)'tan da Allah Teâlâ, işlerinin sonucunu, onların tevhid, Peygamber (s.a.v.)'e yardım ve Allah yolunda cihat gibi varacakları durumu bildiği için, putlara tapmaları durumunda bile, ezelî olarak râzıdır. Aynı şekilde İblîs, Bel'am

[28] *Fisal*, IV, 101.

[29] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 45.

[30] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s.24.

ve Barsîs'e de, ibadet halinde oldukları durumda bile, sonuçlarını ve varacakları durumu bildiğinden dolayı ezelî olarak kızgındır"[31] diyerek bu konudaki fikirlerini açık bir şekilde izah etmektedir.

Bâkıllânî, Allah Teâlâ'nın meşiet, muhabbet, rıza, kerâhiyet, gazap, kızgınlık, velâyet ve düşmanlığının, irâdesine râci olduğunu; irâdenin de onun zâtî sıfatı olduğunu belirtmektedir.[32]

Eş'ârî'nin de bu muvâfât görüşünde olduğu bildirilmektedir.[33]

[31] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 45.

[32] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 26, 40.

[33] Bkz. Beydâvî, Ebû Said Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Beyrut 1996, I, 296; Âlûsî, *a.g.e.*, XX, 95.

ateşte bulduğumuz sıcaklığı ona dokunmamız esnasında yaratır. Aynı şekilde karda, ona dokunmamız esnasında soğuğu yaratır; zeytini ezme sırasında yağı yaratır; üzümü ezme sırasında şırayı, kesme sırasında da kanı yaratır" şeklindeki iddialarından başka hiçbir şey bulamadık.[3]

"Kim, ateş yakar; yer, sarsılır veya bir şey yeşertir; şarap, sarhoş eder; su, susuzluğu giderir veya Allah Teâlâ, su ile ekini ve ağacı yeşertir, derse sapmış olur, iftira etmiş olur" dediler. Bâkıllânî, *el-İntisâr fi'l-Kur'ân* adlı eserinin son bölümünde şöyle diyor:

"Biz, ateşin yakma ve ısıtma fiilini inkâr ediyoruz. Karın, soğutma fiilini inkâr ediyoruz. Yiyeceğin ve içeceğin doyurma ve kanma fiilini, şarabın sarhoş etme fiilini inkâr ediyoruz. Bunların tamamı bize göre imkânsızdır. Bunları şiddetle inkâr ediyoruz."[4]

Bunları bir münazarada bir liderlerinin yüzüne vurunca dehşete kapıldı ve aptallaştı.[5]

Değerlendirme:

Prensip olarak "tabiatın, âlemin sânii olması; arazların, fâil olması" fikrine karşı çıkan[6] Bâkıllânî, İbn Hazm'ın da değindiği gibi, sarhoşluk, yakma, soğukluk, sıcaklık,

[3] *Fisal*, V, 185.
[4] *Fisal*, V, 87.
[5] *Fisal*, V, 88.
[6] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 53-66.

doyma, kanma vb. şeylerin, herhangi bir tabiattan, şarabın, ateşin vb. şeylerin tabiatından kaynaklanmadığını savunmaktadır.[7] Bu konudaki gerekçesi de temel olarak ancak diri, kâdir, âlim ve kâsıd olanın fâil olabileceğini, arazların ise fail olmalarının caiz olmamasını göstermektedir.[8]

Eş'arî'nin de tabiat diye bir şeyi kabul etmediği ve "Bütün hadiseler, Allah Teâlâ'nın fiili olup onun meşieti, tedbiri ve takdiri iledir. Bunların hiç biri diğerinin mucibi değildir, tevellüd ettikleri bir tabiat yoktur. Aksine bütün bunların varlığı, açığa çıkması, Allah Teâlâ'nın ihtiyarı ve ilmi iledir" dediği bildirilmektedir.[9]

2. Ahvâl

Eş'ârîler'in iddia ettiği hallere gelince, onlar şöyle diyorlar:

"Öyle haller vardır ki ne hak ne bâtıl, ne mahlûk ne gayri mahlûk, ne var ne yok, ne malum ne meçhul, ne şeydirler ne de şey değildirler."[10]

[7] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 59-64.
[8] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 59-60.
[9] Du'aym, Semih, *Mevsû'atu Mustalahâti İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmî*, Beyrut 1998, I, 733. (İbn Fûrek, *Mücerredu Makâlâti'l-Eş'arî*, s. 8 ve 76'dan naklen.)
[10] *Fisal*, V, 165. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 88, 153, 155, 251, 265.

V. MUHTELİF MESELELER

1. Eşyanın Tabiatı

Eş'ârîler, eşyanın tabiatını tamamen inkâr yoluna giderek, "Ne ateşte sıcaklık, ne de karda soğukluk vardır. Âlemde, kesinlikle tabiat diye bir şey yoktur" dediler. Devamla "Ateşin sıcaklığı ve karın soğukluğu, dokunma esnasında meydana gelir" dediler. Yine, "Ne şarapta sarhoşluk tabiatı, ne de menide dölleme kuvveti vardır. Allah Teâlâ, meniden dilediği şeyi yaratır. Nitekim insanın menisinden devenin oluşması, eşeğin menisinden de insanın meydana gelmesi ve üzüm çekirdeğinden hurmanın çıkması mümkündür" dediler.[1]

Bâkıllânî ve diğer Eş'ârîler, ateşte sıcaklığın olmadığı, karda soğukluğun, üzümde şıranın, insanda kanın olmadığı görüşündedirler. Bu, onlardan karşılaştığımız kişilerde gördüğümüz bir durumdur.

İşin en şaşırtıcı tarafı ise bu saçmalıkları, akıl ve duyular ile bilinen şeyleri inkâr etmelerinden sonra kalkıp "Cam ve çakıl taşlarının tadı ve kokusu vardır; üzüm kabuğunun kokusu vardır; feleğin tadı ve kokusu vardır" demeleridir.[2] Bu konuda delil olarak, "Allah Teâlâ, her

---

[1] *Fisal*, V, 115. Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I (I. cüz), 122.
[2] *Fisal*, V, 185. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 89.

Bu konuda büyükleri Süleyman b. Halef el-Bâcî[11], benimle geniş bir mecliste tartıştı. Ben ona "Bu, halkın, bizde üzüm ne salkımdandır ne de asmadan, demesine benziyor" dedim. "Hak, hakikat'ın gayrıdır" sözleri de onların saçmalıklarındandır. Anlamıyoruz, hangi lugatte buluyorlar bunları veya hangi kanunda geçiyor bunlar, ya da hangi tabiatta buluyorlar bunu. Yine "Küfür, hakikattır. Ama hak değildir" diyorlar. Ben de "Hayır, onun varlığı haktır, hakikattır. Manası ise bâtıldır; ne haktır ne de hakikattır" dedim.[12]

Değerlendirme:

Durum, vaziyet, insanın ve genel olarak varlıkların değişebilir maddi ve manevi özellikleri anlamındaki "hâl" kelimesinin çoğulu olan "ahvâl", kelam ilminin temel konularından olan Allah Teâlâ'nın sıfatları meselisinin çözümü maksadıyla ilk defa Mu'tezile kelamcısı Ebû Hâşim el-Cübbâî (321/933)'nin kullandığı ve onun ortaya attığı teoriyi ifade eden bir terimdir. Ahvâl teorisi, dar anlamda Allah Teâlâ'nın sıfatlarının, onun zatıyla münasebetini; geniş

---

[11] 403/1012 yılında Endülüs'ün Bâce şehrinde doğan Süleyman b. Halef el-Bâcî, büyük Mâlikî fakihi ve muhaddistir. 436'da hacca giderek doğuda kaldığı yaklaşık on iki yıllık zaman zarfında Mekke, Bağdat, Musul, Dımaşk ve Halep'te ilim tahsil etti. Endülüs'te Eş'ârîliğin yayılmasında büyük katkıları olan Bâcî, 474/1081 yılında Meriyye'de vefat etti. (İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 408; Ziriklî, *a.g.e.*, III, 125; DİA, IV, 414.)

[12] *Fisal*, V, 88.

anlamda ise küllîlerin carlılarla ilişkisini açıklama tartışmalarından doğmuştur.[13]

Ebû Hâşim'in ortaya koyduğu ahvâl görüşü, kendisinden sonra Kâdı Abdülcebbâr, Bakıllânî, Cüveynî, Senüsî gibi bazı Mu'tezilî, Sünnî ve Kerrâmî kelâmcılar tarafından benimsenerek çeşitli delillerle desteklenmiş; buna karşılık Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarının çoğunluğu tarafından tenkit edilmiştir. Ahvâl görüşüne ilk olarak Ebû Hâşim'in babası Ebû Ali el-Cübbâî ve Eş'ârî karşı çıkmıştır.[14] Bâkıllânî de *Temhîd*'inde "hâl-ahvâl" görüşünü reddetmekte ve bu görüşün temsilcisi Ebû Hâşim el-Cübbâî'yi eleştirmektedir.[15] Ancak bununla beraber Bâkıllânî'nin, daha sonra hal görüşünü benimsediği ve bu konuda Ebû Hâşim'den ayrı bir metot geliştirdiği bildirilmektedir.[16]

Hal teorisine karşı çıkan Râzî de şöyle demektedir:

"Var ile yok arasında bir vasıtanın olmadığına inanırız. Bizden öne Kâdı (Bâkıllânî) ve İmamu'l-Haremeyn ile Mu'tezileden Ebû Haşim ve ona uyanlar, buna aykırı olarak bir vasıta ortaya koyıp ona "hal" dedikten sonra onu, "varlık ve yoklukla nitelenemeyen fakat var'ın bir niteliği-

---

[13] Yavuz, Yusuf Şevki, *"Ahvâl"*, *DİA*, II, 190.

[14] Yavuz, *a.g.m.*, s. 191.

[15] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 230-233.

[16] Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, s. 131; Muhammed Ramazan Abdullah, *a.g.e.*, s. 492-493.

onlara göre cisim, yaratılışının başında ne durgun ne de hareketlidir.[19]

Değerlendirme:

Başta Eş'ârî ve Bâkıllânî olmak üzere Eş'ârîler, İbn Hazm'ın belirttiği gibi, "arazın, iki anda durmadığı" görüşündedirler.[20]

Bâkıllânî, muhdesâtı üç kısma ayırmaktadır: 1- Bir çok cüzden oluşan cisim, 2- Münferid cevher, 3- Cisim ve cevherlerde bulunan araz.[21]

Cevheri, "mekan veya mekan takdirinde bir yere sahip olan,[22] bütün araz cinslerinden sadece bir tane arazı kabul eden şey[23]" yani parçalanmayan tek parça/cüz olarak kabul eden Bâkıllânî, arazı da "cevher ve cisimlere arız olan, bekâsı olmayan ve varlığının ikinci aşamasında/hal yok olan"[24] olarak tanımlamaktadır.

Arazların varlığına delil olarak, "cisimlerin sükundan sonra hareket etmeleri, hareketten sonra da sükun bulmalarını"[25] gösteren Bâkıllânî, ulvî veya süflî bütün âlemin ya araz ya da cevher olduğunu, bunların da tamamen

---

[19] *Fisal*, V, 91.

[20] Âlûsî, *a.g.e.*, XXVI, 62; Muhammed Ramazan Abdullah, *a.g.e.*, s. 344.

[21] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 37; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 16.

[22] Bâkıllânî, *a.g.e.*, a.y.

[23] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 37.

[24] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 38.

[25] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 38; Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 17.

muhdes olduğunu ifade etmektedir.[26] Muhdesi de "var olmayıp sonradan var olan"[27] olarak tanımlayan Bâkıllânî, nasıl ki her kitabın bir kâtibi, her binanın bir mimarı varsa şu şekillendirilmliş muhdes âlemin de şekillendiren bir mudisinin var olmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir.[28]

Bâkıllânî, İbn Hazm'ın kendisine yaptığı ithamın aksine, muhdesin kendi nefsinin faili ve yaratıcısı olmadığını sık sık vurgulamaktadır.[29]

4. Parçalanmayan Cüz

Eş'ârîleri, "parçalanmayan cüz"ü kabul edenler arasıda zikreden İbn Hazm:

Bu konuda aşırı bir şekilde ihtilafa düştüler. Bir parçalanmayan cüz, başka bir parçalanmayan cüz ile birleştiğinde iki tane oldukları ve bir uzunluklarının meydana geldiğinde ittifak ettiler. Sonra onun, uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir cisme ne zaman dönüştüğü konusunda ihtilaf ettiler.

Bazıları, "İki cüz olduklarında cisme dönüşürler" dediler. Bu Eş'ârîlerin görüşüdür. Bazıları dört, bazıları da

---

[26] Bâkıllânî, *a.g.e.*, a.y.; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 41.

[27] Bâkıllânî, *İnsâf*, s. 17.

[28] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 43.

[29] Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 44.

dir" diye tanımladılar. Delilimiz; apaçık bilir ki, aklın gösterdiği her nesnenin, her ne suretle olursa olsun bir türlü gerçekleşmesi ya a)vardır veya b) yoktur. a) Birincisi "var" olandır. b) İkincisi de "yok" olandır. Buna göre iki kısım arasında vasıta yoktur. Yoksa var ile yok'u anlattığımızın dışında açıklarlar ve o zaman belki o tevile göre vasıtanın olduğu anlaşılır. Ama tartışma da lafzî olur."[17]

3. Cevher - Araz

Bâkıllânî'nin aşırılıklarından biri de Karâmita mezhepleri hakkında yazmış olduğu kitabının sonlarında, "Zikru Makâlâti'd-Dehriyye ve'l-Felâsife ve's-Seneviyye" adındaki bir babta ifade ettiği şu sözleridir:

"Havâdis cisimlerden bekası imkansız olanlar, arazlardır. Arazların, meydana geldikleri halin ikinci aşamasında, onları bir yok eden, onları ortadan kaldıran bir şey olmaksızın, yok olmaları zorunludur." Bunlar, onun kendi ifadeleridir. Bu bölümün devamında şöyle diyor:

"Biz, cevherler, yok olur diyoruz. Ne bir yer ne de yer takdirindeki bir şeyde var olmalarının sahih olmaması cihetiyle varlıktan/ekvân kesilmeleriyle yok olurlar. Var olmaktan/ekvân bir şey onlara ilhak etmeyince içinde veya

[17] Râzî, *Kelama Giriş*, s. 53. Hal teorisini kabul edenleri delilleri ve bunlara karşı varilen cevaplar için bkz. Râzî, a.g.e., s. 53-57.

kendisinden yaratıldıkları şeyin yokluğu, onların yok olmasını zorunlu kılar." Bunlar, onun kendi ifadeleridir. Bu görüş, Dehrîlerin görüşüdür ki onlar, failsiz fiili kabul etmektedirler. Bâkıllânî de faili olmayan bir "fena" ve "yok olma" ile cevher ve arâzın fena bulduğunu; Allah Teâlâ'nın, fâniyi fena etmediğini savunuyor.[18]

Aralarına daha önce girmiş, aralarında önemli bir yere gelmiş ve onların iç âlemine vakıf olmuş düşünce dünyasından birisi, bana onların şöyle dediğini haber verdi:

"Allah Teâlâ, dünyayı yarattığında, onu düşmekten koruyan büyük bir cisim daha yarattı. O cismi yarattığında anında zaman geçirmeden onu yok etti ve onun benzeri, dünyayı tutacak başka bir cisim yarattı. Onu yaratınca, yine zaman geçirmeden yaratılışı sırasında onu yok etti ve başka birini yarattı. İşte böyle sonsuza kadar devam eder." Bu saçmalık ve Allah (a.c.)'a iftiraları konusunda, daha önce kimsenin demediği, aklın ve duyuların yalanladığı bu konudaki delillerinin şu olduğunu söyledi: "Yerküreyi tutacak bir cismin mutlaka olması gerekir. Aksi takdirde düşer. Eğer bu tutan şey, iki vakitte ve göz kırpıncaya kadar durursa dünya ile beraber düşer. Onun için Allah, onu yaratır ve yaratması anında yok eder. Böylece düşmez." Zira,

[18] *Fisal*, V, 92.

altı cüz olduklarında cisme dönüştüklerini kabul ederken onun, sekiz cüz olduğunda uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir cisme dönüşeceğinde ittifak ettiler.

Bazıları, bunları guruplaştırarak sıraya koyarken ve bunların üst üste olmasını imkânsız görürken Eş'arîler, rezil usûl ve görüşlerine göre cismin, üst üste ve eşit haldeki cüzlerde aynıyla mevcut olduğunu savundular.[30]

Diğer taraftan Eş'ârîler, "Âlemde kesinlikle bölümü/ba'z olan hiçbir şey yoktur. Yarısı olan, üçte biri olan, dörtte biri olan, altıda biri, yedide biri, sekizde biri, dokuzda biri ve onda biri olan hiçbir şey yoktur. Kesinlikle cüz diye bir şey yoktur" dediler. Bu görüşlerine şöyle delil getirdiler:

"Kim, "bir", "on"un uşrudur ve ondan bir cüzdür, onun bir bölümüdür" derse, mutlaka "bir, kendisinin bir uşru, kendisinin bir cüzü ve bölümüdür; aynı zamanda o, başkasının da uşrudur, başkasının da cüzü ve bölümüdür" demesi de gerekir. Çünkü on sayısı dokuz ve birdir. Eğer bir, on'un uşru olursa, on'un bir cüzü ve bir bölümü olursa kendisi ile kendisinin gayrı olan dokuzun da uşru ve bölümü olur."[31]

---

[30] *Fisal*, V, 236.

[31] *Fisal*, V, 170. Ayrıca bkz. *Fisal*, V, 87.

Bu görüş, şiddetli bir sapmadır. Her şeyden önce Allah Teâlâ'yı açıkça rettir. Kur'ân'ı yalanlamaktır. Arap diline, hatta bütün dillere aykırıdır. Akıl ve duyulara aldırmamaktır.[32]

Değerlendirme:

İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi Eş'ârîler, cüzün sonsuza dek parçalandığı görüşünü kabul etmemektedirler[33] ve en az iki cüzün birleşmesiyle cismin meydana geldiği konusunda ittifak etmişlerdir.[34]

5. İmâmet

Bâkıllânî, insanlar arasında kendisinden daha faziletli, üstün birisi olan kişinin imâmetini caiz görmüyor. Bununla beraber kalkıp kendisinden üstün kişilerin var olduğu bir şahıs için nübüvvet ve risâleti caiz görüyor.[35]

Değerlendirme: İbn Hazm'ın, peygamberlikle ilgili iddiası bir tarafa, imâmet konudaki tespiti doğrudur. Ancak eksiktir.

---

[32] *Fisal*, V, 170.

[33] Bkz. Eş'ârî, *İstihsânü'l-Havd*, s. 6-7; Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 37; Şehristânî, *a.g.e.*, s. 505; Râzî, *Metâlib*, VI, 21, vd.; Muhammed Ramazan Abdullah, *a.g.e.*, s. 324-326.

[34] Muhammed Ramazan Abdullah, *a.g.e.*, s. 336. Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ramazan Abdullah, *a.g.e.*, s. 311-348.

[35] *Fisal*, V, 6.

İbn Hazm'ın eserlerinde eleştirdiği âlimlerin başında temel kaynakları yorumlamada orta yolu tercih eden, hem akıl hem de nakli ihmal etmeyen Eş'ârî mezhebinin kurcusu Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, Bâkıllânî ve İbn Fûrek gibi İslâm âleminde ün yapmış âlimler yer almaktadır. Özellikle *Fisal*'inde Eş'ârîlere ağır itham ve eleştirilerde bulunan İbn Hazm, diğer eserlerinde de bu eleştirilerini sürdürmektedir.

Fisal, hem Dinler Tarihi hem de Mezhepler Tarihi açısında büyük bir önem arz etmektedir. İbn Hazm, bu eserinde hem İslâm dışındaki dinleri ve mezhepleri hem de İslâm mezheplerini incelerken muhataplarının eserlerinden yararlanarak ve onlardan sık sık alıntılarda bulunarak objektif olmaya gayret etmiş, onların da konuyla ilgili delillerini belirtmeye özen göstermiştir. Ancak sahip olduğu düşünceye olan sıkı bağlılığı ve mezhep taassubu, onu diğer düşünce sistemleri hakkında insaf sınırlarını aşan yargılarda bulunmasına yol açmış; ön yargılarının etkisinden kendisini kurtaramamıştır. Ön yargıları ve mezhep taassubu ile haksız eleştirilerde bulunduğu düşünce guruplarının başında İslâm itikâdî mezheplerinden Eş'ârîlik gelmektedir. Eş'ârîlik, İslâm dünyasında en çok mensubu bulunan, Gazzalî gibi imamları yetiştiren, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olarak tanınan ilk üç sırada yer alan bir mezheptir ki genel olarak "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" mezhepleri Selefiyye, Matûridiyye ve Eş'ariyye olarak tanımlanmaktadır.

İbn Hazm, Eş'ârîler hakkında tamamen olumsuz bir düşünceye sahiptir. Onları, "Ehl-i Sünnet" olarak adlandırdığı "merkez"den uzak, en uç mezheplerden biri, Mürcie'nin gulatı olarak tanımlayarak İslam dairesinde tutuyorsa da sık sık onları "tekfîr" etmekten, İslâm dinine tuzak kuran hainler olarak tanımlamaktan da geri durmamaktadır.

Her ne kadar Eş'ârîlerle ilgili İbn Hazm'ın bu olumsuz düşüncesi bölge farklılığından kaynaklanan iletişimsizlikten doğan bilgi eksikliğine bağlanmakta[1] ise de biz, bu düşünceyi yabana atmamakla beraber gerçekçi bulmuyoruz. Çünkü *Fisal* incelendiğinde onun, başta Eş'ârî ve Bâkıllânî'nin eserleri olmak üzere Eş'ârîlerin eserlerinden oldukça yararlandığı görülmektedir. Nitekim İbn Hazm, Eş'ârî'nin en kapsamlı eseri olarak bilinen *"el-Mûcez el-Kebîr"*'i ile *"el-Mecâlis"* adlı eserlerini; Bâkıllânî'nin *"el-İntisâr li'l-Kur'ân"* ve *"el-İnsâf"* diye bilinen *"el-Hurra"* adlı eserlerini; İbn Fûrek'in *"el-Usûl"* ve Simnânî'nin *"Kitâbu'l-Kebîr"* adlı eserlerini bizzat adlarıyla

---

[1] *Merâtibu'l-İcmâ*'ın tenkidi *Nakdu Merâtibi'l-İcmâ*'da İbn Teymiye, İbn Hazm'nın, Endülüs'te, Eş'ârî imamların durumuna vakıf olamıyacak kadar uzakta olduğu için onlar hakkındaki görüşlerinde yanıldığını ifade etmektedir. (Bkz. İbn Hazm, *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdât ve'l-Mu'âmelât ve'l-İ'tikâd* (ve *Nekdu Merâtibi'l-İcmâ'* li İbn Teymiye), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsiz, s. 178, dipnot, İbn Teymiye'nin *a.g.e.*'den naklen.) İbn Hazm'ın Eş'ârîleri ve diğer hasımlarını eleştirirken aşırıya kaçması ve gerçek dışı iddialarda bulunmasının sebebi olarak siyasi düşünce farklılıkları, siyasi baskıların doğurduğu ruh hali, mezhep taassubu, ideolojik okuma, kendine güven ve kendini beğenmişlik hali gibi hususları saymak mümkündür.

Bâkıllânî, imâmet konusunu geniş bir şekilde ele aldığı *Temhîd*'inde İmâmetin şartlarını şöyle sıralamaktadır:

1- İmâm, Kureyş'ten olmalıdır.

2- Kâdılık yapabilecek seviyede ilmi bir birikime sahip olmalıdır.

3- Savaş, ordunun düzeni, sınırları koruma ve adaleti gerçekleştirme gibi devlet işlerini yürütebile-cek basirette olmalıdır.

4- Had cezalarını gerçekleştirebilecek bir serinkanlılığa sahip olmalıdır.

5- Bir mani olmadığı takdirde, "insanların en faziletlisi" yani insanların en üstünü olmalıdır.[36]

Bu şartların gerekçelerini teker teker açıklayan[37] Bâkıllânî, -İbn Hazm'ın ifade ettiği gibi- İmâmın, insanların en faziletlisi olması şartını koşmaktadır. Ancak, en faziletli kişinin başa geçmesiyle bir takım olumsuzlukların ve fitnelerin çıkmasından korkulduğu takdirde mefdûl kişinin başa geçmesini caiz görmektedir.[38]

---

[36] Bâkıllânî, *Temhîd*, s. 371.

[37] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 471-485.

[38] Bkz. Bâkıllânî, *a.g.e.*, s. 485.

SONUÇ

İslam düşünce tarihinde, İslâm dininin temelini oluşturan Kur'ân ve Sünnet'in yorumlanmasında ve hayata uyarlanmasında aklî delillerden çok naklî delilleri ön planda tutan Zâhirî düşüncenin en önemli siması İbn Hazm, özellikle fıkıh alanındaki çalışmalarının ürünü olan eserleriyle Zâhirî mezhebine İslâm tarihinde kalıcı bir yer kazandırmasının yanısıra, İslâm ilim ve düşüncesinin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur.

Hemen her alanda eser veren ve İslam düşünce tarihinde en çok eser veren âlimler arasında yer alan İbn Hazm, bir yandan bu çalışmalarıyla takdir kazanırken diğer yandan kendisi gibi düşünmeyen muhaliflerine karşı eserlerinde hoşgörü sınırlarını zorlayan sert ve kışkırtıcı bir üslupla eleştirmesi, halkın teveccühünü kazanmış çeşitli mezhep ve düşünce imamlarına dil uzatması birçok âlimin tepkilerini üzerine çekmesine ve eserlerinden yararlanmaktan çekinmelerine sebep olmuştur. İlim sahasının yanı sıra siyaset sahnesinde de boy gösteren ve çeşitli dönemlerde vezirlik görevini üstlenen İbn Hazm, siyasi tercihlerinden dolayı da birçok sultanın öfkesini üzerine çekmiş, bu sebeple şehir şehir dolaşmak zorunda kalmış, hapis ve sürgün hayatı yaşamıştır.

_, *Kitâbu'l-Beyân 'ani'l-Fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve'l-Kehânât ve's-Sihr ve'n-Nârencât,* thk. R. J. Mc Carthy, Beyrut 1958.

_, *Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil,* thk. 'İmâduddin Ahmed Haydar, Mües. el-Kütübi's-Sakafiyye, 1. bs., Beyrut 1987.

_, *et-Takrîb ve'l-İrşâd fi Usuli'l-Fıkh,* thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîz, Beyrut 1997.

Beydâvî, Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,* thk. Abdülkadir Arafât, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *el-İ'tikâd ve'l-İrşâd ilâ Sebili'r-Reşâd alâ Mezhebi's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs,* thk. Ahmed Isâm el-Kâtib, Beyrut 1401.

Bulut, Mehmet, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı,* Risale yay., İstanbul 1991.

Brockelmann, C., *GAL,* Supplementband, Halle 1937.

Chejne, A.G., *İbn Hazm,* Chicago 1982.

Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtı'i'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd,* thk. Es'ad Temîm, Beyrut 1985.

Çağatay, Neşet - **Çubukçu,** İbrahim Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi,* Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1965.

Demirci, Ahmet, *İbn Hazm ve Zahirîlik,* Kayseri 1996.

Doğan, Lûtfi, *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'ârî Mektebi,* Rüzgarlı mat., Ankara 1961.

Du'aym, Semih, *Mevsû'atu Mustalahâti İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmî,* Beyrut 1998.

Durmuş, İsmail, *"İbn Hazm", T.D.V.İ.A.,* c. XX.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi,* çev. Sıbğatullah Kaya, İstanbul 1996.

_, *Ebû Hanîfe,* çev. Osman Keskioğlu, DİB yay., Ankara 1997.

____, *İbn Hazm Hayatuhu ve Asruhu ve Ârâuhu ve Fikhuhu,* Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1954.

____, *İbn Hazm,* çev. Osman Keskioğlu, Ercan Gündüz, Buruc yay., İstanbul 1996.

Eş'ârî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne,* thk. Beşir Muhammed Uyûn, Daru'l-Beyan, Dımaşk 1990.

_, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne,* tahkiksiz, Medine 1410.

_, *Kitabü'l-Luma' fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida',* thk. Hamûde Ğurâbe, Kahire 1975.

_, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn,* thk. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1990.

_, *Risâle fî İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm,* Haydarâbâd 1344.

anmakta ve onların daha bir çok eserlerinden faydanlandığını sık sık ifade etmektedir ki çeşitli kaynaklardan edindiğimiz intiba da onun, sadece Eş'ârî'nin en az "elli beş" eserine muttali olduğudur.

Özellikle Bâkıllânî'yi hedef tahtasına oturtan İbn Hazm, gerek onun eserlerine gerekse onun talebesi, kendisinden hadis dinleyen Bağdâdî'nin "güvenilir, fâzıl, çalışkan ve hoş sohbet bir âlim" olarak nitelendirdiği Simnânî'ye dayanarak "ilahî sıfatlar, imân, nübüvvet, insanın fiilleri ve tabiat" gibi çeşitli konularda kendilerine atfettiği görüşler çerçevesinde Eş'ârîleri şiddetle eleştirmekte; eleştirilerinde ölçüyü sık sık aşarak onları tekfîr etmektedir.

Yaptığımız bu çalışmada Eş'ârîlere nispet edilen görüşlerin bir kısmının onlara ait olduğu kesinleşirken birçok görüşünde onlarla ilgisinin olmadığı, Eş'ârîlerin o konuda tam aksi bir görüşe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu minvalde Eşarilerin "tekfîr"le itham edildiği konuların çoğunun onlarla ilgisi olmadığı ortaya çıkarken, ilgili oldukları konuların da "tekfîr" gibi ağır bir yargıyı gerektirecek nitelikte olmadığı tespit edilmiştir.

İbn Hazm'ın Eş'ârîlerle olan kavgasına son noktayı koyma iddiasında olmasak da bu konuda mütevazi bir adım atmış olmanın ümit ve kıvancıyla ifadelerimize son notayı koyuyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulhalim Üveys, ***İbn Hazm el-Endülüsî ve Cuhûduhu fi'l-Bahsi't-Târihî ve'l-Hadârî,*** Daru'l-İ'tisâm, Kahire 1979.

Abdullatif Şarâve, ***İbn Hazm Râidu'l-Fikri'l-İlmî,*** Beyrut ty.

Âlûsî, Ebu'l-Fadl Mahmud, ***Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm,*** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut trs.

Apaydın, H. Yusuf, ***"İbn Hazm", DİA,*** c. XX.

Aydın, Ali Arslan, ***İslâm İnançları ve Felsefesi,*** Güzel Sanatlar Mat., Ankara 1964.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir, ***el-Fark beyne'l-Firak,*** Beyrut 1977.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, ***Tarihu Bağdâd,*** Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Bahçıvan, Seyit, **"İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca ile İthamına Bir Bakış"**, S.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, y. 1998, sy. 8.

Bâkıllânî, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib, ***İ'câzü'l-Kur'ân,*** thk. S. A. Sakr, 3. bs., Mısır 1972.

_, ***el-İntisâr li'l-Kur'ân,*** nâşir: Fuat Sezgin, el yazma - tıpkı basım, Frankfurt 1986.

__, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr bi Bâbi'l-Ebvâb*, thk. Abdullah Şakir M. el-Cüneydî, Medine 1413.

Gölcük, Şerâfeddin – **Toprak**, Süleyman, *Kelâm*, Tekin kitabevi, Konya 1996.

Gölcük, Şerâfeddin, *"Bâkıllânî"*, *T.D.V.İ.A.*, c. IV.

__, *Bâkıllânî ve İnsanın Fiilleri*, T.D.V. yay., Ankara 1997.

__, *Kelâm Tarihi*, Esra yay., Konya 1992.

Güler, Zekeriya, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf sebepleri*, T.D.V. yay., Ankara 1997.

Ğurâbe, Hamûde, *Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî*, Kahire 1983.

Hamed, Ahmet b. Nâsır, *İbn Hazm ve Mevkifuhu mine'l-İlâhiyyât*, Mekke 1406.

el-Hâcirî, Muhammed Tâhâ, *İbn Hazm Suratun Endülüsiyyetün*, Beyrut 1982.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. M. Ömer el-Amravî, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.

__, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, Beyrut 1991.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuh*, thk. Musa Muhammed Ali, 'Âlemü'l-Kitâb, Beyrut 1985.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, thk. Muhammed Fuad-Muhibbuddin el-Hatîb, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn b. Ahmed, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Daru Sâdır, Beyrut 1968.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1998/1418.

__, *ed-Durra fîmâ Yecibu İ'tikâduh*, thk. Ahmed b. Nâsır el-Hamed, Kahire 1988/1408.

__, *el-Fisal fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, thk. Dr. Muhammed İbrahim Ramazan ve Dr. Abdurrahman Umeyra, Cidde 1982; Beyrut, trs.

__, *Haccetü'l-Vedâ'*, Beytu'l-Efkâr, Riyad 1998.

__, *el-İhkâm fi Üsûli'l-Ahkâm*, 1. bs., Beyrut 1404.

__, *el-Muhallâ*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, trs.

__, *En-Nübez fî Usûli'l-Fıkhı'z-Zâhirî*, thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk, Daru İbn Hazm, Beyrut 1993.

__, *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdât ve'l-Mu'âmelât ve'l-İ'tikâd* (ve *Nakdu Merâtibi'l-İcmâ'* li'bni Teymiye). Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs.

__, *Mülahhasu İbtâli'l-Kıyâs ve'r-Rey ve'l-İstihsân ve't-Taklîd ve't-Ta'lîl*, thk. Sa'îd el-Efğânî, Dımaşk 1960.

__, *Güvercin Gerdanlığı (Tavku'l-Hamâme),* çev. Mahmut Kanık, İnsan yay., İstanbul 2000.

__, *Nefislerin Tedavisi (Müdâvâtü'n-Nüfûs),* çev. Selahaddin Kip, İstişare yay., Kayseri, trs.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Mektebetu'l-Meârif, 2. bs., Beyrut 1990.

__, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Âzîm,* Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401.

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynuddîn Kasım, *Tâcu't-Terâcim,* thk. M. H. Ramazan Yusuf, Dâru'l-Kâlem, Dımaşk 1996.

İbn Teymiye, Ahmed b. Abdilhalim el-Harrâni, *Kütüb ve Resâil ve Fetâvâ İbn Teymiye fi't-Tefsîr,* thk. Abdurrahman Muhammed, Mektebetu'bn Teymiye, tsz.

İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah, *el-'Avâsım mine'l-Kavâsım (Ârâ'u Ebî Bekr b. el-Arabî el-Kelâmiyye),* thk. Ammâr Tâlibî, Cezayir trs.

Îcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâkıf,* thk. Abdurrahman 'Umeyra, Beyrut 1997.

İrfan Abdülhamid, *"Eş'ârî", DİA,* c. XI.

İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn,* thk. M. Z. el-Kevserî, Bağdat 1955.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn,* Matbaatu't-Terakkî, Dımaşk 1959.

Kevserî, Muhammed Zâhid, *"Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış",* çev. Seyit Bahçıvan, S.Ü. İlahiyat fak. Dergisi, sy. 12, Konya 2001.

Kılavuz, Ahmed Saim, ***İman-Küfür Sınırı,*** Marifet yay., 3. bs., İstanbul 1990.

Kuraşî, Muhyiddin Ebu Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye,* thk. Abdulfettah Muhammed el-Hılv, 2. bs., Riyad 1993.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Abdu'alîm, Dâru'ş-Şa'b, Kahire 1372.

Mahmud Ali Hamâye, *İbn Hazm ve Menhecuhu fî Diraseti'l-Edyân,* birinci baskı, Daru'l-Meârif, Kahire 1983.

Mehmed Şerefeddin, *"Selçûkîler Devrinde Mezâhib",* yayına hazırlayan: Seyit Bahçıvan, Marife Dergisi, y. 2, sy. 2, Konya 2002.

Muhammed Ramazan Abdullah, *el-Bâkıllânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye,* Bağdat 1986.

Râzî, Fahreddin, *'İsmetü'l-Enbiyâ,* Humus 1388.

__, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Ğayb,* çev. Komusyon, Akçağ yay., Ankara 1988.

__, *el-Metâlibu'l-'Âliye mine'l-'İlmi'l-İlâhiyye,* thk. Dr. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, D. el-Kitâbi'l-'Arabî, 1. bs., Beyrut 1987.

_, *Kelama Giriş (el-Huhassal)*. çev. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002.

Safadî, Salahuddîn Halil b. Aybek, ***Kitabu'l-Vâfî bi'l-Vefeyât***, Wiesbaden 1974.

Sayrafî, eş-Şeyh Ebû Abdillah, ***Nüketü'l-İntisâr li Naklî'l-Kur'ân li'l-Bâkıllânî***, thk. Muhammed Zağlul Sellâm, İskenderiye 1971.

Subhî, Ahmed Mahmûd, ***Fî İlmi'l-Kelâm***, Daru'n-Nahda el-Arabiyye, Beyrut 1985.

Sübhânî, Ca'fer, ***Buhûs fi'l-Mileli ve'n-Nihal***, ed-Daru'l-İslâmiyye, Beyrut 1991.

Sübkî, Tacuddîn Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali, ***Tabâkâtu'ş-Şafi'iyye el-Kubrâ***, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv - M. Muhammed et-Tenâhî, D. İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1976.

Şehristânî, Abdülkerîm, ***Nihâyetü'l-İkdâm***, Mektebetu's-Sakâfe ed-Dîniyye, trs.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, ***Fethu'l-Kadîr***, Beyrut trs.

Tahir Ahmed Mekkî, ***Dirâsâtun 'an İbn Hazm ve Kitabuhu Tavku'l-Hamâme***, Kahire 1981.

Özel, Ahmet, ***"Bâcî"***, *DİA*, c. IV.

Vedi' Vâsıf Mustafa, ***İbn Hazm ve Mevkifuhu min'l-Felsefeti ve'l-Mantık ve'l-Ahlâk***, el-Matbaatu's-Sakafî, Ebu Dabi 2000.

Yâkût, Şihabuddin Yâkût b. Abdillah, ***Mu'cemü'l-Udebâ***, edit. D. S. Margoliouth, 2. bs., Mısır 1928.

Yavuz, Yusuf Şevki, ***"Eş'âriyye"***, *T.D.V.İ.A.*, c. XI.

_, ***"Ahvâl"***, *DİA*, c. II.

Yörükan, Yusuf Ziya, ***"Mezhepler Hakkında Yazılan Kadim Kitaplara bir Nazar"***, Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fak. Mec., sy. 5, 6, y. 1926.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, ***Siyeru 'A'lâmi'n- Nübelâ'***, Mektebetu'r-Risâle, Beyrut 1990.

Ziriklî, Hayreddin, ***A'lâm***, 8. bs., Beyrut 1989.

Zettersteen, K. V., ***"Eş'ârî"***, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1968. c. IV.

İbn Hazm el-Endülüsî Asruhu ve Menhecuhu ve Fikrut'-Tevetturî, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire ty.